

**Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України**

**Данілавичюте Е., Трофименко Л., Мартинюк З.,
Аркадєєва О., Грибань Г.**

Програма

**з корекційно-розвиткової роботи «Корекція мовлення»
для 1-4 класів спеціальних закладів загальної середньої
освіти для осіб з тяжкими порушеннями мовлення**

Київ-2024

Данілавічюте Е., Трофименко Л., Мартинюк З., Аркадьєва О., Грибань Г.
Програма з корекційно-розвиткової роботи «Корекція мовлення» для 1-4 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Київ: Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2024. – 102 с.

У програмі представлено зміст корекційно-розвиткової роботи з подолання порушень мовленнєвого розвитку, що проявляються у розладах усного та писемного мовлення здобувачів освіти на першому рівні повної загальної середньої освіти. Програма висвітлює специфічні особливості мовленнєвого розвитку дітей з тяжкими порушеннями мовлення, а також з дислексіями та дисграфіями, окреслює корекційну спрямованість роботи за відповідними розділами та містить методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів.

Програма може бути використана вчителями для створення індивідуального навчального плану дитини з особливими освітніми потребами, яка перебуває в умовах інклюзивного навчання. Зміст програми спрямований на задоволення мовленнєвих потреб дитини з урахуванням індивідуальних можливостей для навчання в загальноосвітньому закладі.

© Данілавічюте Е.А., Трофименко Л. І., Мартинюк З. С.,
Аркадьєва О. О., Грибань Г. В., 2024
© Інститут спеціальної педагогіки і психології імені
Миколи Ярмаченка НАПН України, 2024

Пояснювальна записка

Актуальність сучасної корекційно-розвиткової програми обумовлено досягненням успіху в пріоритетному намірі створення умов для рівного доступу до якісної освіти осіб з особливими освітніми потребами; необхідністю визначення індивідуальної освітньої траєкторії, наступності рівнів освіти; потребою у застосуванні принципів диференційованого навчання, моніторингу дієвості засобів організації навчання і виховання; невідкладністю налагодження співпраці з батьками як партнерами задля підвищення ефективності освітнього процесу і управління закладом освіти відповідно до основоположних міжнародних документів, концепцій нової української школи, розвитку інклюзивної освіти, сутність яких полягає у облаштуванні комфортного освітньо-розвивального середовища.

Корекційно-розвиткова робота передбачає: формування умінь в учнів з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), а також осіб з будь-яким ступенем прояву мовленнєвого дефіциту вправно, координовано виконувати рухи на рівні артикуляційного, дихального і голосового відділів мовленнєвого апарату, чітко вимовляти та розрізняти звуки, відтворювати складову структуру слів, добирати відповідні слова і граматично правильно будувати речення та зв'язні висловлювання; подолання специфічних помилок читання та письма.

В основу програми покладено основні загальні та спеціальні *принципи*, що враховують особливості організації навчання осіб із дефіцитом функції мовлення:

- загальнодидактичні: науковості, наочності, доступності навчання, систематичності та послідовності; комплексності; наочності; доступності; індивідуального підходу; міцності засвоєння знань, умінь і навичок, розвивального навчання, урахування індивідуальних особливостей;

- спеціальні: врахування етіології, механізмів виникнення особливостей мовленнєвого розвитку; корекційної спрямованості навчання та виховання; диференційованого підходу до формування усного та писемного мовлення; врахування зони актуального і найближчого розвитку особи; послідовності і паралельності в корекційній роботі; формування навичок спонтанного мовлення в умовах живого спілкування; урахування компенсаторних можливостей та сильних сторін розвитку осіб з дефіцитом функції мовлення у контексті особистісно-орієнтованого підходу.

Програму з корекції мовлення розроблено відповідно до вимог Державного стандарту початкової освіти (від 21 лютого 2018 р. № 87); Базового навчального плану початкової освіти для спеціальних закладів (класів) загальної середньої освіти з українською мовою навчання дітей з особливими освітніми потребами; обов'язкових результатів навчання здобувачів у контексті мовно-літературної освітньої галузі.

У процесі розроблення програми враховано результати наукових досліджень щодо особливостей загального та мовленнєвого розвитку здобувачів освіти молодших класів з дефіцитом функції мовлення: подолання труднощів

мовленнєвого розвитку в дітей з дислалією (Г. Грибань), дизартрією (Е. Данілавічюте), ринолалією (З. Мартинюк), заїканням (Ю. Рібцун), моторною алалією (Є. Соботович, Л. Трофименко); попередження та подолання дислексій, дизорфографій (О. Аркадьєва, В. Ільяна, З. Мартинюк), особливостей опанування навички читання, подолання фонемографічних помилок (Е. Данілавічюте), особливостей формування писемного мовлення (Н. Чередніченко); словотворення як засіб розширення і збагачення лексичного запасу (О. Ревуцька, Г. Грибань); розвиток морфології та граматики (О. Гриненко, Л. Трофименко); особливості мовленнєвого розвитку і компонентів мовленнєвої діяльності (Е. Данілавічюте, В. Тищенко) та ін..

Програма може бути використана вчителями для створення індивідуального навчального плану дитини з особливими освітніми потребами, яка перебуває в умовах інклюзивного навчання. Зміст програми спрямований на задоволення мовленнєвих потреб дитини з урахуванням індивідуальних можливостей для навчання в загальноосвітньому закладі.

Розділ 1

Подолання труднощів засвоєння фонетики

Пояснювальна записка

Фонетика – це світ звуків. Основною метою фонетики є дослідження звуків, які виникають під час усного мовлення, вивчення їхніх фізичних та акустичних характеристик. Фонетика допомагає розуміти, як вимовляються та сприймаються звуки, розкрити природу мовних звуків, а також вивчає, як звуки взаємодіють один з одним в усному мовленні. Розрізняють *артикуляційну фонетику*, яка вивчає рухи артикуляційних укладів під час вимови звуків; *акустичну фонетику*, яка аналізує фізичні характеристики звуків, їхнє поширення та властивості у звуковому просторі; *перцептивну фонетику*, котра аналізує, як дитина сприймає і розрізняє звуки мови, а також як вона реагує на різноманітні акустичні властивості мовленнєвих сигналів. Несформованість будь-якої із вище перерахованих складових фонетичної системи призводить до труднощів в опануванні усним мовленням. Однією з причин виникнення особливостей звуковимови є неправильна будова артикуляційного апарату, а саме:

- укорочена під'язикова вуздечка внаслідок чого рух язика утруднюється, великий або малий язик затрудняє правильну артикуляцію;
- неправильний прикус є наслідком виникнення стигматизмів а саме: губно-зубний, міжзубний, призубний, боковий, носовий;
- вузьке чи високе піднебіння, лівобічні та правобічні незрощення губи і піднебіння із деформацією носа, лівобічні та правобічні незрощення губи і піднебіння із включенням альвеолярного паростка, лівобічні та правобічні незрощення губи та піднебіння із включенням первинного піднебіння (незрощення первинного піднебіння, тобто губи, альвеоли та переднього відділу піднебіння до різцевого отвору), лівобічні та правобічні незрощення губи і піднебіння із включенням вторинного піднебіння;

- порушене діафрагмальне або мовленнєве дихання.

Найчастіше зустрічається порушення вимови складних за артикуляційним укладом звуків, таких як: сонори, свистячі, шиплячі, м'які парні приголосні та ін. Порушення звуковимови можуть виникати у відсутності звуків або їх спотворенні, чи заміні. *Відсутність* звука в усному мовленні може проявлятися в його пропуску на початку слова, в середині або наприкінці. *Спотворення* звука може бути замість правильного звука, тобто вимовляється звук, якого немає у фонетичній системі української мови. *Заміна* звука іншим звуком, наявним у фонетичній системі рідної мови. *Перестановка* звука може стосуватися будь-яких звуків, часто складів і спостерігається найчастіше у багатоскладових словах або звуках зі збігом приголосних.

Наведені приклади помилок можуть призводити до труднощів в опануванні навчального матеріалу. Наведемо ряд труднощів, які притаманні дітям з особливими мовленнєвими порушеннями:

- труднощі в голосоутворенні та неправильному мовленнєвому диханні призводять до невірному функціонування звуків в усному мовленні та розбірливості, монотонності, що є наслідком дефіциту в спілкуванні;

- недоліки у вимові одного чи більше звуків, а саме: пропуск, заміна, взаємозаміна, змішування, спотворення чи перестановка звуків;

- звуковий образ слова нестійкий, недостатньо чітка та чиста за звучанням вимова звуків;

- присутня загальна пом'якшеність звуків у мовленні, що відображається під час опанування письма та читання;

- недоліки у вимові звуків дзвінкості та оглушення, заміни глухих приголосних парними дзвінками і навпаки;

- порушення твердості та пом'якшення звуків, заміни твердих приголосних парними м'якими звуками і навпаки спостерігається при опануванні звуко буквеного аналізу;

– труднощі у складовій структурі слова і звуконаповненості, які перешкоджають повноцінному розумінню прочитаного та формуванню розгорнутого письмового висловлювання;

– труднощі у сприйнятті, усвідомленні та закріпленні навчального матеріалу, що подається у письмовій формі та виконання письмових форм домашніх завдань, самостійних і контрольних робіт;

– труднощі в опануванні читання, що проявляють у завданнях, які вимагають застосування навичок читання і призводять до уповільненого темпу під час їх виконання. У дітей спостерігається підвищена втомлюваність та швидке виснаження.

Отже, неправильна звуковимова гальмує процес оволодіння писемним мовленням, тому важливо якнайшвидше виявити та розпочати корекційний процес.

У корекційній програмі з подолання труднощів засвоєння фонетики пріоритетним завданням є формування правильної звуковимови в учнів із особливими мовленнєвими порушеннями. Процес роботи над звуками включає в себе ряд напрямів: постановка звука, автоматизація, диференціація і введення в усне мовлення.

Зміст роботи має декілька етапів. На початковому етапі роботи вчитель-логопед обстежує будову артикуляційного апарату, стан діафрагмального та мовленнєвого дихання і звуковимову (самостійно, відображено, ізольовано). Згідно з отриманими результатами вчитель-логопед заповнює мовленнєву картку учня і планує подальшу індивідуальну корекційно-розвиткову роботу.

Підготовчий етап включає формування моторики артикуляційного апарату; мовленнєвого дихання; аферентного артикуляційного праксису (здатність дитини відтворювати ізольовані звуки, прийняти потрібну артикуляційну позу для звука); еферентного артикуляційного праксису (здатність вимовляти серії звуків); коартикуляції (зв'язок між артикуляційними укладами).

Основний етап корекційно-розвиткової роботи реалізується на спеціальних логопедичних заняттях та передбачає формування:

- мовленнєвого дихання;
- артикуляційних укладів (сили, точності, скоординованості, синхронності, кінестетичних відчуттів та уявлень);
- правильної вимови голосних звуків (в ізольованій позиції, складах, словах, словосполученнях, реченнях, текстах);
- умінь виокремлювати та впізнавати голосний звук на фоні інших звуків, складів, слів, словосполучень, речень, текстів;
- умінь визначати наголошений та ненаголошений голосний в складах, чітко вимовляти одно-, дво-, три- складові слова з правильним наголосом та ін.

Виконання різних типів завдань відповідно до програми неодмінно створює умови, в яких молодшому школяру з особливими мовленнєвими потребами доводиться добирати різні стратегії для прийняття правильних рішень.

Зміст корекційно-розвиткової роботи включає завдання, що дібрані за принципом поступового ускладнення від оперування звуками, звукосполученнями, складами, словами різної складової структури і розміру (з присутністю все складніших за артикуляційними укладами фонем) до словосполучень, речень та текстів. Різний ступінь прояву труднощів у контексті певного типу базових мовленнєвих особливостей вимагає застосування диференційованого підходу, що обумовлено унікальністю механізму порушення у кожному окремому випадку.

Представлена в програмі поетапність роботи дає змогу організувати корекційно-розвиткову роботу відповідно до індивідуальних потреб дитини, зважаючи на поточний стан розвитку фонем (з того моменту, з якого починають з'являтися труднощі), у чому і полягає гнучкість системи.

Контрольно-підсумковий етап: вчитель-логопед у кінці навчального року (травень) обстежує звуковий стан мовлення учнів та відображає в індивідуальній картці отримані результати.

Також до кожного етапу в програмі є методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів, що є індикатором усього корекційно-навчального процесу.

№	Напрями корекційно-розвиткової роботи	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів
Етапи визначення труднощів			
1	Визначення стану сформованості: артикуляційного апарату, артикуляційних укладів, мовленнєвого дихання та звуковимови в усному мовленні.	Обстеження: - будови артикуляційного апарату; - артикуляційних укладів; - діафрагмального та мовленнєвого дихання; - звуковимови (самостійно, відображено, ізольовано).	Артикуляційний апарат відіграє важливу роль у відтворенні звуків. Це система органів, завдяки яким формуються звуки мови. Артикуляційний апарат складається з голосових зв'язок, язика, губ, м'якого піднебіння, нижньої щелепи - це активні органи. Зуби, тверде піднебіння, верхня щелепа – це пасивні органи. Тому діагностичний інструментарій має містити першочергово завдання, що дають змогу визначити стан артикуляційного апарату. З цією метою необхідно забезпечити сприятливі умови для виконання певних артикуляційних діагностичних вправ. Лише далі варто перейти до обстеження звуковимови.
Підготовчий етап			
2	Артикуляційний апарат, артикуляційні уклади, мовленнєве дихання.	Формування: - моторики артикуляційного апарату; - мовленнєвого дихання; - м'язів артикуляційного апарату; - аферентного артикуляційного праксису (здатність дитини відтворювати ізольовані звуки, прийняти потрібну позу для звука);	Мета підготовчого етапу – це розвиток рухливості органів мовленнєвого апарату, відпрацювання правильних, артикуляційних рухів необхідних для правильної вимови звуків. Також є обов'язковим використання дихальних вправ з метою вироблення

		<p>- еферентного артикуляційного праксису (здатність вимовляти серії звуків);</p> <p>- коартикуляції (зв'язка між артикуляційними укладами).</p>	<p>цілеспрямованого струменя повітря, необхідного для вимови звуків. Важлива умова виконання усіх артикуляційних вправ полягає у тому, аби відбувалося зосередження саме уваги під час виконання вправ. Доцільно вправи виконувати сидячи або стоячи перед дзеркалом, щоб дитина бачила своє обличчя і обличчя логопеда та могла контролювати виконання вправ.</p> <p>Прикладом аферентного артикуляційного праксису може бути завдання: попросити дитину вимовити звук [а]; якщо немає труднощів дитина виконає завдання, якщо є порушення, тоді дитина буде шукати артикуляційний уклад.</p> <p>Еферентний артикуляційний праксис в нормі проявляється у випадках, коли дитина здатна переключатись з одного артикуляційного укладу на інший наприклад: з [п] на [у], з [з] на [а], з [г] на [е].</p> <p>Перш ніж дитина набуває здатності вимовляти серії звуків, вона має опанувати коартикуляцію. Без коартикуляції вимовити слово просто неможливо.</p>
Основний етап			
3	Розрізнення голосних звуків на слух	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мовленнєвого дихання; - артикуляційних укладів (сили, точності, координованості, синхронності, кінестетичних відчуттів та уявлень); - знань про «звук», «голосний звук», «склад», «слово»; - правильної вимови голосних звуків [а], [о], [у], [е], [и], [і] в: <ul style="list-style-type: none"> - ізольованій позиції; - складах; 	<p>Доцільно розпочинати корекційний процес із голосних звуків, оскільки при вимові вони є найлегшими. Звукові ряди можуть бути різної довжини відповідно до індивідуальних потреб дитини. Формування голосних звуків відбувається шляхом: уточнення артикуляції звуків [а] - [о], розуміння їх відтворення,</p>

		<ul style="list-style-type: none"> – словах; – словосполученнях; – реченнях; – текстах; – уміння виокремлювати та впізнавати голосний звук на фоні інших: – звуків; – складів; – слів; – словосполучень, речень; – текстів. <p>Формування умінь:</p> <ul style="list-style-type: none"> – визначати наголошений та ненаголошений голосний в складах; – чітко вимовляти одно, дво, три, складові слова з правильним наголосом. 	<p>чим звуки різняться, як вони вимовляються. Слова мають бути семантично простими і за складовою будовою. Навчати дітей вільно користуватися набутими навичками в самостійному усному мовленні. Робота над ненаголошеними і голосними звуками поступово ускладнюється завдяки збільшенню кількості елементів в ряду до чотирьох складів.</p>
4	Диференціація голосних звуків	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – мовленнєвого дихання та фонаційного видиху; – уміння розрізняти на слух голосні фонемі; – уміння диференціювати голосні звуки: – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах. <p>Формування уміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> – визначити місце заданого голосного звука у ряді з двох, трьох голосних; – виконувати звуковий аналіз і синтез відкритих складів; – правильно вимовляти з чергуванням голосних або приголосних двоскладові, трискладові, чотирискладові слова; – чітко вимовляти закінчення слів при зміні форми слова; – вдосконалення вимови відкритих і закритих складів. 	<p>Доцільним є проводити вправи на диференціацію голосних звуків [o]-[a]; [o]-[y]; [a]-[o]-[y]; [i]-[e]; [i]-[и]; [e]-[и]; [e]-[i]-[и].</p> <p>На цьому етапі роботи особливим є формування умінь помічати і виправляти помилки, водночас вони не мають співпадати з помилками, які трапляються в усному мовленні самої дитини.</p> <p>Удосконалення знань про наголос.</p> <p>Закріплення вимови складових рядів з включенням усіх звуків рідної мови (на слух).</p> <p>Складати схему слова з виділенням наголошеного складу.</p> <p>Правильно вимовляти речення із відпрацьованими наголошеними складами.</p>
5	Робота над приголосними звуками. Постановка, автоматизація звуків: [п], [б]; диференціація звуків	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – правильних артикуляційних укладів; – мовленнєвого дихання; 	<p>На цьому етапі роботи основна мета полягає в постановці звуків і закріпленні навички диференціювання фонем за ознаками.</p>

	[п-б].	<p>– умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю, дзвінкістю-глухістю;</p> <p>– слухової уваги, контролю, мовленнєво-слухової пам'яті.</p>	<p>Розуміння різниці між глухим і дзвінким звуком відбувається шляхом пояснення, що у глухого [п] є дзвінка пара – звук [б]. Дитина має вимовити відповідний парний глухий звук у нашому випадку це – звук [п].</p> <p>Дитина має знати, як цей звук вимовити з голосом, при цьому потрібно звернути увагу на те, що органи артикуляції (губи та язик) залишаються в тому ж положенні, що й під час вимови звука [б].</p> <p>Для того, щоб звук вийшов дзвінким, необхідно навчитись «гудіти горлом». Нехай дитина покладе свою долоню на горло, і відчує, як вібрають голосові зв'язки під час вимови дзвінкого звука. І як мовчать під час вимови глухого звука [п].</p> <p>Якщо у дитини є пари звуків, які вона вимовляє правильно [п-б], дайте їй відчуті вібрацію голосових зв'язок на собі – нехай покладе свою долоню собі на горло. При цьому глухий звук слід вимовляти якомога тихіше, а дзвінкий якомога голосніше.</p> <p>Наступним запропонуйте дитині дуже тихо вимовити, майже пошепки, звук [п] і показати, як має звучати його дзвінка пара – звук [б], включивши в роботу голосові зв'язки.</p> <p>Після того, як дитина правильно вимовить звук [б], необхідно закріпити його вимову у складах, словах, реченнях.</p>
6	Постановка, автоматизація звуків [т], [д]; диференціація звуків	<p>Формування:</p> <p>– правильного артикуляційного укладу приголосних звуків [т]-[д];</p>	Лінгвістичний матеріал доцільно подавати з поступовим нарощуванням кількості елементів від двох

	[т-д] [т'-д']	<ul style="list-style-type: none"> – умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю; – слухового сприймання та мовленнєвого слуху; – слухової уваги та контролю над власним мовленням; – мовленнєво-слухової пам'яті; – умінь передавати в усному мовленні звукоскладові структури слів; – навички правильного вимовляння слів, словосполучень, речень. 	<p>до десяти, враховуючи мовленнєві особливості дитини.</p> <p>Важливо пам'ятати, що тривалість проведення артикуляційних вправ залежить від віку дитини, але не має перевищувати 10 хвилин. Під час виконання артикуляційних вправ обов'язково потрібно використовувати дзеркало, щоб дитина бачила свій язичок, губи, зуби. Гімнастика для язичка має проходити в ігровій формі. Комплекс має включати не менше 4-5 вправ, щоб не перевтомлювати дитину значною кількістю завдань. Мовленнєвий матеріал має бути не перенасичений складними словами і містити значну кількість звуків, над якими проводиться робота на даному етапі.</p>
7	Постановка, автоматизація звуків [х], [г], [к]; диференціація звуків [х-г-к], [х-г], [к-х], [г-к].	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – кінестетичної та кінетичної основи артикуляційних рухів, їх динамічної координації; – артикуляційного укладу приголосних звуків [к]-[х]-[г]; – умінь виконувати диференціацію звуків з опорою на різні аналізатори: мовнослуховий, мовноруховий та зоровий; – умінь розрізнявати звуки за твердістю-м'якістю. – умінь розрізнявати кожен звук окремо в складах, словах, словосполученнях, реченнях і в текстах. 	<p>Метою завдань є розрізняти на слух в усному мовленні звуки, вдосконалювати навички звукового та складового аналізу і синтезу. Вміти порівнювати артикуляцію звуків однієї групи. Вміти співвідносити букви із звуками у словах, словосполученнях, реченнях. Виховувати бажання говорити і писати грамотно.</p>
8	Постановка, автоматизація звуків [с], [з], [ц] [с'], [[з']; [ц']	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – артикуляційного укладу свистячих звуків; – мовленнєвого дихання; <p>Удосконалення умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків, наприклад:</p>	<p>Важлива увага на цьому етапі спрямована на постановку і розрізнення звуків. Коли звук [с] буде поставлено, слід переходити до постановки звука [з]. При постановці звука [з] слід звернути увагу дитини на участь голосу при</p>

		<ul style="list-style-type: none"> – який звук за рахунком; – перед яким звуком чується або після якого звука вимовляється у слові; – добір слів на даний звук. <p>Закріплення звуків:</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. <p>Впізнавати, розрізнявати, виокремлювати тверді і м'які звуки на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> – складів; – слів; – тексту. 	<p>його вимовлянні. Це легко зробити, поклавши долоню дитини на свою шию і вимовивши подовжено спочатку звук [с-с-с], а потім звук [з-з-з]. Таким чином дитина відчує вібрацію ваших голосових зв'язок при вимові звука [з].</p> <p>При постановці звука [ц] можна запропонувати дитині пограти в гру «Тиша». Для цього потрібно розтягнути губи в посмішку, прикласти вказівний пальчик до губ і вимовити звуки [тс-тс-тс], а потім швидше [тс-ц-ц].</p>
9	Диференціація звуків [з' - с' -ц']	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – умінь порівнювати артикуляцію і звучання твердих і м'яких приголосних; – умінь диференціювати і уточнювати вимови м'яких звуків та виокремлення їх на матеріалі: звуків, складів, на початку, в кінці, в середині слова, в різних позиціях; – умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків; – умінь визначати звук за рахунком, перед яким звуком чується або після якого звука вимовляється у слові. 	<p>Важливе місце в підготовчій роботі на шляху розвитку правильного мовлення повинна займати артикуляційна гімнастика, метою якої є відпрацювання правильних чітких рухів органів мовлення, необхідних для правильної вимови даних звуків.</p> <p>У процесі виконання завдань доцільно взяти до уваги розвиток слухової уваги на мовленнєвому матеріалі, насиченому даними звуками, удосконалювати їх позиції.</p>
10	Диференціація звуків [с-з-ц]	<p>Формування диференційованих звукових образів за найбільш значущими ознаками (місце, спосіб утворення) акустичними та артикуляційними у різних фонетичних умовах.</p> <p>Закріплення мовленнєвого дихання крізь розтягнуті в посмішці губи.</p> <p>Формування видиху посередині язика.</p> <p>Удосконалення фонематичної диференціації на матеріалі приголосних [с]-[з]-[ц]:</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; 	<p>Завдання на цьому етапі мають бути спрямовані на диференціацію звуків та букв в складах, словах, словосполученнях, реченнях як в усному, так і в писемному мовленні. Вправи спрямовані на відпрацювання чіткої артикуляції даних звуків, які мають бути чіткими і недовгими. Мовленнєвий матеріал по співвідношенні букв і звуків у словах, словосполученнях, реченнях має бути нескладним і цікавим для дітей.</p>

		– текстах.	Закріплення диференціації складних за структурою слів на матеріалі звуків [с], [з], [ц], які правильно вимовляються.
11	Постановка, автоматизація звуків [ш], [ж], [ч]; диференціація звуків [ш-ж-ч].	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – умінь диференціювати звуки, близькі за акустико-артикуляційними ознаками [ш]-[ж]; – умінь уточнювати, порівнювати артикуляцію за звучанням твердих і м'яких приголосних. – слухового, зорового та кінестетичного образу фонем, їх виокремлення на фоні слова. <p>Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ритмічної та звуко-складової структури слова; – навички правильного вимовляння звуків [ж]-[ч]-[ш] у словах, реченнях. – умінь здійснювати диференціацію звуків, артикуляційно близьких за звучанням; – умінь впізнавати, розрізняти й виділяти звуки у словах. 	<p>Перелік завдань має бути спрямований на:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розвиток моторики артикуляційного апарату; – вдосконалення правильної чіткої вимови шиплячих звуків в словах; – розвиток фонематичного слуху, уваги, пам'яті, мислення. <p>Перелік завдань передбачає використання різноманітних творчих вправ, які спрямовані на автоматизацію і диференціацію звуків.</p>
12	Диференціація звуків [с -ш]	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> – артикуляційного укладу [с]-[ш] звуків; – удосконалення мовленнєвого дихання; – умінь виокремлювати та впізнавати звук на фоні інших: <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів; – слів; – словосполучень. <p>Удосконалення умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків наприклад:</p> <ul style="list-style-type: none"> – який звук за рахунком; – перед яким звуком чується або після якого звука вимовляється у слові; – добір слів на даний звук. 	<p>Доцільно розпочати з розвитку фонематичних уявлень, удосконалення навичок звуко-буквеного аналізу і синтезу через використання різних аналізаторів: мовнорухового, мовно слухового, зорового та рухового.</p> <p>Перелік завдань передбачає формування правильної вимови звуків у складах, словах.</p> <p>Потрібно розвивати фонематичний слух, зорову та слухову пам'ять, увагу.</p> <p>Виховувати бажання правильно вимовляти звуки шляхом творчих мовленнєвих завдань, насичених певними звуками.</p>

13	Диференціація звуків [з-ж]	<p>Закріплення звуків у відображеній і самостійній вимові.</p> <p>Удосконалення умінь здійснювати диференціацію звуків, що істотно відрізняються один від одного, акустично й артикуляційно різних за звучанням.</p> <p>Формування умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Розвиток умінь виконувати фонематичну диференціацію на матеріалі приголосних звуків [з]-[ж] в:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. 	<p>Доцільно на цьому етапі виконувати завдання, спрямовані на уміння розрізняти у вимові та на слух звуки [з-ж], закріпити правильну артикуляцію звуків, формувати навичку чіткого та виразного мовлення. Розвивати уміння порівнювати та аналізувати звуки.</p>
14	Диференціація звуків [с-ч]	<p>Закріплення диференціації звуків у відображеній і самостійній вимові.</p> <p>Удосконалення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних [с]-[ч]:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. 	<p>На цьому етапі роботи завдання спрямовані на формування умінь дітей розрізняти звуки [с-ч] за акустичними та артикуляційними ознаками, уміння їх співвідносити з буквами, закріпити знання учнів на письмі.</p>
15	Диференціація звуків [ч – ц]	<p>Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Формування ритмічної та звуко-складової структури слова.</p> <p>Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних звуків [ч]-[ц] в:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. 	<p>Метою завдань є формування: навички звукового аналізу та синтезу, комунікативного вміння. Доцільно використовувати вправи на розвиток зорової пам'яті, слухової уваги, самоконтролю. Розвивати мовленнєвими іграми загальну і дрібну моторику, поєднуючи із зв'язним мовленням.</p> <p>Лінгвістичний матеріал варто пропонувати з урахування ступеня складності їхньої позиції.</p>

16	<p>Постановка, автоматизація звука [щ]. Диференціація звуків [ч – щ]</p>	<p>Закріплення правильної артикуляції звука [щ], відпрацювання комплексу артикуляційних вправ. Формування умінь розрізнявати звуки за твердістю-м'якістю. Закріплення правильної вимови звуків [ш], [ж], [ч], [щ] у: – складах різних типів; – словах; – чистомовках; – віршах. Удосконалення вимови звуків [щ]. Фонетико-орфографічне зіставлення.</p>	<p>На цьому етапі логопедичну роботу доцільно розпочати із артикуляційних вправ шляхом видиху крізь витягнуті трубочкою губи та повітряного струменя, направлено по середині язика вгору. Долучати навчальні ігри, за допомогою яких вирішуються відразу кілька корекційних завдань: автоматизація та диференціація звуків, робота над граматичною будовою мови, розвиток зв'язного мовлення, тренування слухової і зорової пам'яті. Мовленнєвий матеріал потрібно підібрати таким чином, щоб використовувати для індивідуальної роботи з дітьми з різним рівнем мовленнєвого розвитку.</p>
17	<p>Диференціація звуків [ч – т]</p>	<p>Закріплення умінь розрізнявати звуки за твердістю-м'якістю. Розвиток фонематичної диференціації в: – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. Формування умінь чітко вимовляти одно, дво, трискладові слова із звуками [ч] – [т].</p>	<p>Мовленнєві завдання доцільно подавати рядами з поступовим нарощуванням кількості елементів (від двох до десяти) з огляду на мовленнєві можливості дитини.</p>
18	<p>Диференціація звуків [ч – с]</p>	<p>Формування умінь правильно вимовляти звуки: [ч] – [с] у: – відкритих і закритих складах; – зі збігом двох приголосних та з'єднань. Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних [ч] – [с] в: – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах.</p>	<p>На цьому етапі роботи основна мета полягає в умінні дітей розрізняти і правильно вимовляти звуки [ч] і [с] у словах, реченнях, скоромовках. Розвивати фонематичний слух, увагу, пам'ять. Закріплення умінь вільно користуватися набутими навичками у самостійному усному мовленні.</p>

19	Диференціація звуків [ч – ш]	<p>Формування артикуляційних рухів мовленнєвого апарату. Розвиток кінестетичних відчуттів та фонематичних уявлень. Закріплення правильного мовленнєвого дихання. Формування ритмічної та звуко-складової структури слова. Закріплення диференціації звуків, що артикуляційно близькі за звучанням в ізольованій позиції;</p> <ul style="list-style-type: none"> – у складах і словах; – у словосполученнях і реченнях; – у текстах. 	<p>Доцільно на цьому етапі виконувати завдання з метою розвитку уміння розрізняти у вимові та на слух звуки [ч-ш]. Закріпити правильну артикуляцію звуків та формувати навичку чіткого та виразного мовлення. Розвивати уміння порівнювати та аналізувати.</p>
20	Робота над звуками [л] – [л’]	<p>Формування правильної артикуляції звука [л]. Відпрацювання комплексу артикуляційних вправ для постановки звука. Закріплення правильної вимови у:</p> <ul style="list-style-type: none"> – відкритих складах; – закритих складах; – під час збігу приголосних. 	<p>Важлива умова виконання завдань на цьому етапі полягає у правильному артикуляційному укладі та автоматизації на мовному матеріалі. Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м’якістю. Формування уміння визначати місце звука [л], [л’] у словах, спільний звук в низці слів, перший і останній звук.</p>
21	Диференціація звуків [л-в], [л-й]	<p>Формування артикуляційного укладу (сили, точності, координованості, синхронності), кінестетичних відчуттів та уявлень. Формування ритмічної звуко-складової структури слова. Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних звуків [л] – [в], [л] – [й] в:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. 	<p>Доцільно виконувати завдання, метою яких є вчити розрізняти і правильно вимовляти звуки [л] – [в], [л] – [й] у кінці слова, правильно узгоджувати слова у словосполученнях та реченнях. Завдання потрібно давати на розвиток фонематичних процесів, навички звуко-буквеного аналізу, розвиток уваги, уяви, пам’яті, логічного мислення на мовному матеріалі.</p>

22	Робота над звуками [p]–[p’]	<p>Формування правильної артикуляції звука [p]. Відпрацювання комплексу артикуляційних вправ, спрямованих на постановку звука.</p> <p>Виховання сильного цілеспрямованого повітряного струменя, направлено на середину язика.</p> <p>Закріплення правильної вимови у:</p> <ul style="list-style-type: none"> – відкритих складах; – закритих складах; – під час збігу приголосних та звукосполученнях. <p>Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м’якістю.</p> <p>Формування уміння визначати місце звука [p]–[p’] у словах, спільний звук в низці слів, перший і останній звук.</p>	<p>Насиченість лінгвістичного матеріалу має відповідати віковим і мовленнєвим можливостям дитини. Доцільно брати до уваги завдання на автоматизацію звуків в середині слова [pa – pi]. Дитина має вимовляти слова наприклад: <i>гора, горіх</i>, якщо це завдання є складним, тоді можна спочатку повторювати відкритий склад з цим звуком, а потім слово.</p> <p>Диференціація звуків у словосполученнях. Дитина має повторювати за дорослим словосполучення, в яких зустрічається заданий звук з цим складом.</p>
23	Диференціація звуків [p-л]	<p>Формування диференціації і уточнення вимови звуків [л], [p] та виділення їх з ряду:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів, – на початку, в кінці, в середині слова, в різних положеннях. <p>Формування умінь розрізнявати звуки, які відрізняються артикуляційними укладами [p] – [л]. Фонетико-орфографічне зіставлення.</p>	<p>У процесі роботи доцільно використовувати вправи, ігри та завдання, направлені на закріплення правильної артикуляції звуків [p] – [л], що сприятимуть формуванню навичок чіткого і виразного мовлення дітей; розвитку вміння порівнювати та аналізувати; розширенню активного та пасивного словника дітей. Закріплення вільного користування набутими навичками у самотійному усному мовленні.</p>
24	Диференціація звуків [p’-л’]	<p>Формування диференціації і уточнення вимови звуків [л’-p’] та виділення їх з ряду:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів, – на початку, в кінці, в середині слова, в різних положеннях. <p>Формування умінь розрізнявати звуки, які відрізняються артикуляційними укладами [p’] – [л’].</p> <p>Уміння виконувати фонетико-орфографічне зіставлення.</p>	<p>Доцільно використовувати завдання, спрямовані на формування умінь правильно вимовляти поставлені звуки та диференціювати їх на слух.</p>

Диференціація звукосполучень			
25	Закріплення у різних фонетичних позиціях [дз] – [дз'], [дз'] – [ц'], [дз] – [ц], [дж] – [ч], [дз] – [дж]	Відпрацювання комплексу артикуляційних вправ, необхідних для правильної артикуляції звукосполучень. Формування умінь впізнавати, розрізняти й виділяти звуки та звукосполучення у словах. Закріплення умінь порівнювати артикуляцію звуків. Розвивати фонематичну диференціацію звуків в: <ul style="list-style-type: none"> – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. Формування слухового, зорового та кінестетичного образу фонем, їх виокремлення на фоні слова.	Метою пропонованих завдань на цьому етапі є їх виконання не тільки винятково з опорою на артикуляційний апарат, але і на диференціацію звуків. Завдання спрямовано на формування: навички злитого вимовляння звуків [дз], [дз'] та ін., поглиблення умінь співвідносити звуко-буквені структури слів, правильно поєднувати букви Дд і Зз між собою та з'єднувати з іншими буквами у словах.
Контрольно-підсумковий етап			
26	Діагностика стану сформованості звуковимови	Обстеження звуковимови: <ul style="list-style-type: none"> – самостійної; – відображеної; – ізольованої. 	Сформованість звуковимови є важливим підґрунтям для подальшого опанування читання та грамотного письма.

Розділ підготувала:

***Мартинюк Зоряна*, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.**

Розділ 2

Подолання труднощів засвоєння фонематики

Пояснювальна записка

Однією з причин виникнення особливостей вимови фонем рідної мови (звуковимови) може виступати своєрідність її фонематичної складової (фонематики), що передбачає достатній рівень розвитку умінь зосереджувати увагу на акустичних ознаках звуків мовлення, сприймати їх на слух (застосовувати фонематичний слух), розпізнавати у різному звуковому оточенні, запам'ятовувати їхнє звучання та зберігати в пам'яті у вигляді уявлення (еталона), здійснювати слуховий контроль на основі співставлення ефекту від звучання фонем в момент їхньої вимови з уявленнями про них, визначати на цій основі помилки у разі їхньої присутності та виправляти їх. Недосконалість кожної із зазначених складових може призводити до дисбалансу взаємодії слухового, мовленнєворухового, зорового аналізаторів, виникнення функціонально-мовленнєвих (на рівні усного мовлення) та навчальних (своєрідності засвоєння навичок читання і письма у молодших школярів з особливостями розвитку усного мовлення; дислексії, дисграфії, дизорфографії у молодших школярів без особливостей розвитку усного мовлення) труднощів, які перешкоджають опануванню не лише мовних знань, а й знань у контексті інших навчальних предметів, що пояснюється використанням мовлення як провідного інструменту у процесі оволодіння ними.

Необхідність виконання різних за своєю психолінгвістичною структурою завдань (таких, що передбачають дотримання чіткої послідовності залучення вищих психічних функцій і мисленнєвих операцій певної модальності для досягнення найкращого результату) стає індикатором прояву означених перешкод, до яких можна віднести такі:

- дефіцит слухової уваги до акустичних ознак фонем: труднощі фокусування на них або правильного розподілу уваги серед них, утримування у полі уваги достатній проміжок часу, переключення з ознак одних звуків на

ознаки інших або з ознак на ознаки, що притаманні одному звукові (ступеня участі голосу і шуму, палаталізації, тривалості звучання, наявності пауз, підсиленого звучання у результаті наголосу тощо);

- недосконалість фонематичного сприймання: труднощі здійснення відбору звуків мовлення за певними акустичними ознаками, їхньої організації та інтерпретації (розпізнавання та впізнавання) з опорою на слух у різному звуковому оточенні на тлі різних за довжиною відрізків мовлення (фонема, сполучення фонем, склад (відкритий, закритий; зі збігом приголосних тощо), слово (початок, кінець, середина), словосполучення, речення, текст);

- дефіцит слухової пам'яті: труднощі запам'ятовування на слух і відтворення різних за довжиною відрізків мовлення, що можуть містити фонemi, диференціація яких за акустичними ознаками є недосконалою;

- відсутність, початковий рівень розвитку або нечіткість фонематичних уявлень (еталонних образів фонем, які зберігаються у пам'яті): труднощі, котрі виникають при виконанні завдань без опори на правильну вимову педагога, що звучить, або спеціальну наочність, що містить підказки: лише з опорою на власну неправильну вимову і акустичний ефект від неї в одних випадках, а також на правильну виразну або приховану власну вимову без урахування окремих ознак – в інших;

- недостатність зовнішнього і внутрішнього слухового контролю: труднощі диференціації фонем за акустичними ознаками (визначення помилок власної вимови на слух та їхня корекція) при виконанні завдань, що супроводжуються сприйманням еталонного мовлення педагога і власною вимовою (гучною, шепітною) або лише власною вимовою, а також з опорою на фонематичні уявлення при виконанні завдань, що не передбачають сприймання мовлення педагога або власної вимови;

- недосконалість фонематичного аналізу і синтезу: труднощі виокремлення фонем за їхніми певними ознаками (акустичними, артикуляційними), сукупністю цих ознак у визначених метою завдання позиціях

або послідовно (сукцесивно, що має винятково важливе значення для письма) на тлі різних за розміром відрізків мовлення, а також труднощі об'єднання фонем у різні за розміром відрізки мовлення при виконанні різноманітних завдань, що потребують цілісного сприймання (симультанності як у процесі читання).

Ефективне подолання труднощів стає можливим за умови організації цілеспрямованої роботи, що має на меті поступове подолання помилок усного і писемного мовлення, через які й проявляються означені труднощі.

Важливим є усвідомлення того факту, що моторні (артикуляційні) ознаки фонем відрізняються винятковою виразністю за причини своєї матеріальності (дитина відчуває їх як результат дотику), відтак при необхідності розпізнавання звуків мовлення (тих, що неправильно або навіть правильно вимовляються) в процесі виконання завдань, увага приділяється першою чергою саме ним. Врахування акустичних ознак звуків мовлення є часто недостатнім: виникає необхідність використання такої опори на початковому етапі навчання, яка б сприяла тимчасовій інактивації (тобто блокуванню) виражених мовно-рухових аферентацій, а отже, – зняттю гальмування з акустичних. Такий підхід уможлиблюється за умови уникнення використання власного промовляння й виконання завдання лише на основі слухового сприймання еталонного мовлення педагога. У таких умовах на перший план виступає діяльність слухового аналізатора, що спонукає школярів зосередити увагу на акустичних ознаках звуків на довільному рівні організації діяльності на початку роботи.

Оволодіння умінням користуватися акустичними ознаками звуків (у створених на початковому етапі роботи спеціальних умовах) дає можливість повернутися до активного використання артикуляційних на наступному етапі роботи: наявність сформованих акустичних еталонів (фонематичних уявлень), що зберігаються в пам'яті, забезпечує ймовірність здійснення успішного зовнішнього слухового контролю за ефектом від власної вимови. Незважаючи на недосконалість власної вимови, школярам надається можливість супроводжувати виконання завдань як з опорою на вимову педагога, так і на

власну (гучне промовляння), з поступовим переходом лише на власну. Важливою залишається точність оцінювання власної вимови і виправлення або врахування помилок вимови в процесі виконання завдань на основі саме акустичного ефекту від власної вимови (зауважимо, що особливості вимови можуть супроводжувати усне мовлення дитини усе життя у складних випадках, але наявність правильних фонематичних уявлень забезпечує безпомилкове фонетичне письмо, яке може виступати як компенсація). Необхідність одночасного оперування різними типами інформації (артикуляторною, акустичною, візуальною тощо) створює складні умови виконання завдань, тому зовнішній контроль за якістю вимови дає можливість своєчасно помічати недосконалість і вносити необхідні корективи, змінюючи умови виконання завдань з орієнтацією на потреби дитини. У випадку відсутності порушень власної вимови (при дислексії, дисграфії, дизорфографії) доцільно пропонувати учням виконання завдань лише з опорою на власну вимову, звертаючи увагу на акустичний ефект від неї, що є важливим для подолання труднощів писемного відтворення (дитина має навчитися користуватися акустичними ознаками, а не орієнтуватися лише на дотик, який може бути ідентичним у випадку диференціації фонем лише за акустичними ознаками).

Виконання різних типів завдань відповідно до навчальної програми неодмінно створює умови, в яких молодшому школяру доводиться добирати різні стратегії для прийняття правильних рішень, у тому числі спиратися на фонематичні уявлення, не використовуючи опору на безпосередній зразок, який пропонує педагог (акустичний, оптичний), або гучну вимову (яка не є природною для здійснення більшості вправ), що вимагає сформованості вищого рівня фонематичної компетентності – уміння діяти з опорою лише на збережені в пам'яті еталони (наприклад, виконання вправ, які передбачають вставляння пропущених елементів, запис назв картинок, написання творчих робіт). Отже, далі необхідно пропонувати молодшим школярам завдання, що забезпечують

здійснення контролю у внутрішньому плані й поступовий перехід до вибору правильної для виконання завдання фонемі з опорою на фонематичні уявлення.

Зміст корекційно-розвиткової роботи має передбачати завдання, що дібрані за принципом поступового ускладнення: від оперування звуками, звукосполученнями, складами, словами різної складової структури і розміру (з присутністю все складніших за артикуляційними укладами фонем) до словосполучень, речень та текстів. Різний ступінь прояву труднощів у контексті певного типу базових мовленнєвих особливостей розвитку вимагає застосування диференційованого підходу, що обумовлено унікальністю механізму порушення у кожному окремому випадку.

Репрезентована поетапність роботи дає змогу організувати корекційно-розвиткову роботу відповідно до індивідуальних потреб дитини, зважаючи на поточний стан розвитку фонематики (з того моменту, з якого починають з'являтися труднощі), у чому і полягає гнучкість системи.

№	Напрями корекційно-розвиткової роботи	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів
Етап визначення труднощів			
1	Визначення стану сформованості слухових функцій і операцій, фонематичних процесів та фонематичних уявлень	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • слухової уваги, сприймання, пам'яті, контролю; • фонематичного сприймання, звукового та складового аналізу і синтезу, фонематичних уявлень 	Сприймання завжди слідує за увагою і стає можливим тоді, коли відбувається розпізнавання та усвідомлення тих елементів, які є важливими для уваги. Тому діагностична процедура має містити першою чергою завдання, що дають змогу визначити стан розвитку слухової уваги. З цією метою необхідно забезпечити сприятливі умови для сенсорного стимулу слухової модальності: мінімізувати вплив

			інших подразників (мовнорухового, рухового, зорового та ін.). Лише далі варто перейти до обстеження інших функцій і операцій.
Підготовчий етап			
2	Слухова увага, сприймання	<p>Розпізнавання немовленневих звуків за силою, довжиною, висотою, тембром звучання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • гучних-тихих; • довгих-коротких; • високих-низьких; • приємних (лагідних, добрих), неприємних (грубих, злих). <p>Розпізнавання немовленневих та мовленневих звуків на слух у ряді:</p> <ul style="list-style-type: none"> • що складається переважно з немовленневих звуків; • що складається переважно з мовленневих звуків. <p>Розпізнавання одиниць мовлення, при якому відбувається удосконалення слухової уваги шляхом формування вміння помічати та виокремлювати на слух:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «випадкове» слово, що не відповідає змісту речення; • «випадкове» речення, що є далеким від змісту невеликого тексту; • слово, що є далеким від змісту вірша, але добре римується; • слово, що є одним з групи слів, які об'єднані спільною темою; • слово, що є одним з групи слів, які складаються з однакової кількості складів (односкладові, двоскладові і т.д.); 	<p>Важлива умова виконання усіх завдань полягає у тому, аби відбувалося зосередження саме слухової уваги, з цією метою необхідно уникнути зосередження уваги інших модальностей (зорової, тактильної, рухової).</p> <p>Звукові ряди можуть бути різної довжини відповідно до індивідуальних потреб дитини. Доречно розпочинати з виокремлення мовленнєвого звуку з ряду переважно немовленневих, оскільки попередня серія завдань має на меті зосередження уваги на немовленневих звуках: мовленнєвий звучить контрастно у таких умовах, його легше виділити на слух.</p> <p>Мета цієї групи завдань полягає у формуванні слухової уваги на мовленнєвому матеріалі, але його добір має враховувати можливості учнів, що передбачає оперування збереженими одиницями мовлення (до завдань не мають бути включені звуки, які є недоступними для</p>

		<ul style="list-style-type: none"> • асемантичний склад серед групи інших асемантичних складів; • звук, що звучить серед інших, але його сприймання є збереженим. 	розпізнавання; така робота передбачена далі).
3	Слухова пам'ять	<p>Формування процесів цілеспрямованого запам'ятовування та відтворення на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пов'язаних логікою слів; • пов'язаних логікою пар слів; • протилежних за значенням пар слів; • слів, які не пов'язані між собою логікою або темою; • пар слів, які не пов'язані між собою логікою або темою; • складів; • асемантичних складів; • звуків. 	Лінгвістичні одиниці доцільно подавати рядами з поступовим нарощуванням кількості елементів (від двох-трьох до семи-десяти) з огляду на поточний стан розвитку дитини та її особливі мовленнєві потреби.
4	Слуховий контроль	<p>Формування слухового контролю на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • навмисно спотворених педагогом слів; • віршів, що містять слова, які не римуються; • навмисно спотворених педагогом словосполучень; • навмисно спотворених педагогом речень. 	На цьому етапі роботи основна мета полягає у формуванні вміння помічати і виправляти помилки, водночас вони не мають співпадати з помилками, які трапляються у мовленні самої дитини і вона ще не готова їх усвідомити.
Основний етап			
6	Фонематичне сприймання	<p>Формування та удосконалення вміння розпізнавати і виокремлювати на слух:</p> <ul style="list-style-type: none"> • звук серед ряду інших звуків (далеких за акустико-артикуляційними ознаками); • звук серед ряду інших звуків (близьких за акустико-артикуляційними ознаками); • склад серед ряду інших складів (далеких за акустико-артикуляційними ознаками); • склад ряду інших складів (близьких за акустико-артикуляційними ознаками); • звук на фоні односкладових слів, що містять 	Усі одиниці мовлення варто пропонувати з урахуванням ступеня складності їхньої позиції: початок/кінець/середина ряду елементів мовлення, відкритість/закритість складу, присутність/відсутність збігу приголосних, індивідуальність особливостей переключення з одного артикуляційного укладу

		<p>далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки;</p> <ul style="list-style-type: none"> • звук на фоні односкладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звук на фоні двоскладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звук на фоні двоскладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звук на фоні трискладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звук на фоні трискладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звук на фоні чотирискладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звук на фоні чотирискладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуки у складі слів-паронімів. 	<p>на інший у власній вимові. Важлива умова виконання завдань – відсутність опори на власну вимову, для збереження чистоти сприймання та прийняття рішень з опорою на слух. Перелік завдань має містити вербальний матеріал, що передбачає формування умінь диференціювати на слух голосні та приголосні, тверді та м'які (напівм'які), дзвінки та глухі звуки (тощо), а також звукосполучення: [a]-[o], [o]-[y], [a]-[o]-[y], [i]-[e], [i]-[и], [e]-[и], [i]-[e]-[и], [б]-[б'], [п]-[п'], [м]-[м'], [в]-[в'], [ф]-[ф'], [к]-[к'], [г]-[г'], [д]-[д'], [т]-[т'], [с]-[с'], [з]-[з'], [н]-[н'], [л]-[л'], [б]-[п], [б]-[п]-[м], [м]-[н], [б]-[д], [д]-[т], [в]-[ф], [г]-[к], [г]-[г], [г]-[х], [г]-[к]-[х], [г]-[к]-[г]-[х], [м]-[н], [л]-[й], [р]-[л], [з]-[с], [з]-[ц]-[с], [ж]-[ш], [ч]-[ш], [ж]-[ч]-[ш], [ц]-[ч], [ш]-[шч], [ч]-[шч], [с]-[ш], [з]-[ж], [дж]-[дз].</p>
7	Фонематичні уявлення	<p>Формування фонематичних уявлень про одно-, дво-, трискладові й довші слова зі звуками:</p> <ul style="list-style-type: none"> • що вимовляються дитиною безпомилково; • що відрізняються особливістю вимови. <p>Формування уміння добирати слова за звуковою схемою.</p>	<p>Перелік завдань має містити вербальний матеріал, що передбачає формування умінь диференціювати голосні та приголосні, тверді та м'які, дзвінки та глухі звуки, а також звукосполучення з опорою на уявлення: [a]-[o], [o]-[y], [a]-[o]-[y], [i]-[e], [i]-[и], [e]-[и], [i]-[e]-[и], [б]-[б'], [п]-[п'], [м]-[м'], [в]-[в'], [ф]-[ф'],</p>

			<p>[к]-[к'], [г]-[г'], [д]-[д'], [т]-[т'], [с]-[с'], [з]-[з'], [н]-[н'], [л]-[л'], [б]-[п], [б]-[п]-[м], [м]-[н], [б]-[д], [д]-[т], [в]-[ф], [г]-[к], [г]-[г'], [г]-[х], [г]-[к]-[х], [г]-[к]-[г]-[х], [м]-[н], [л]-[й], [р]-[л], [з]-[с], [з]-[ц]-[с], [ж]-[ш], [ч]-[ш], [ж]-[ч]-[ш], [ц]-[ч], [ш]-[шч], [ч]-[шч], [с]-[ш], [з]-[ж], [дж]-[дж].</p> <p>Важлива умова виконання завдань – відсутність опори на власну вимову, з метою збереження чистоти прийняття рішень з опорою на уявлення.</p>
8	Звуковий аналіз у зовнішньому плані	<p>Формування звукового аналізу з опорою</p> <ul style="list-style-type: none"> • на слухове сприймання слова, що вимовляється педагогом на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових і довгих слів; • на слухове сприймання слова, що вимовляється дитиною на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових і довгих слів. 	<p>У процесі виконання завдань доцільно передбачати формування умінь визначати перший звук у слові/ наголошений голосний/ останній звук у слові/ заданий за обраними ознаками певний звук у слові/ кількість голосних у слові/ кількість приголосних у слові/ послідовність звуків у слові/ кількість звуків у слові, виконувати якісний аналіз звукового складу слова з огляду на сукупність ознак кожного зі звуків.</p>
9	Звуковий синтез у зовнішньому плані	<p>Формування звукового синтезу шляхом створення слів з трьох, чотирьох, п'яти і більше звуків з опорою</p> <ul style="list-style-type: none"> • на слухове сприймання звуків, що вимовляються педагогом; • на слухове сприймання звуків, що вимовляються дитиною. 	<p>Перелік завдань передбачає як їхнє виконання винятково з опорою на слух, так і використання різноманітних позначок звуків мовлення, схем, букв, за допомогою яких дитина може продемонструвати результат прийняття рішення, наприклад при</p>

			розв'язуванні звуко-буквених ребусів.
10	Звуковий аналіз у внутрішньому плані	Формування звукового аналізу без опори на слухове сприймання слова (за уявленням).	У процесі виконання завдань доцільно передбачати формування уміння визначати перший звук у слові/ наголошений голосний/ останній звук у слові/ заданий за обраними ознаками певний звук у слові/ кількість голосних у слові/ кількість приголосних у слові/ послідовність звуків у слові/ кількість звуків у слові, виконувати якісний аналіз звукового складу слова з огляду на сукупність ознак кожного зі звуків. Вербальний матеріал варто пропонувати через сприймання предметів, їхніх зображень, схем, позначок, які дитина самостійно перетворює на слова на рівні уявлень.
11	Звуковий синтез у внутрішньому плані	Формування звукового синтезу без опори на слухове сприймання (за уявленням) на матеріалі слів з двох, трьох, чотирьох, п'яти і більше звуків (букв).	Перелік завдань передбачає використання різноманітних позначок звуків мовлення, схем, букв, за допомогою яких дитина може продемонструвати результат прийняття рішення, наприклад при розв'язуванні звуко-буквених ребусів на рівні уявлень.
12	Складовий аналіз у зовнішньому плані	Формування складового аналізу з опорою на слухове сприймання одно-, дво-, три-, чотирискладових і довших слів, що вимовляються <ul style="list-style-type: none"> • педагогом; • дитиною. 	У процесі виконання завдань доцільно передбачати формування уміння визначати послідовність складів у слові/ кількість складів у слові/ наголошений склад у

			слові/ перший склад у слові/ останній склад у слові, розрізняти відкритий та закритий склад, визначати кількість відкритих та закритих складів у слові, виконувати якісний складовий аналіз слова з огляду на сукупність ознак кожного зі складів.
13	Складовий синтез у зовнішньому плані	Формування складового синтезу з опорою на слухове сприймання складів, які належать до дво-, три-, чотирискладових і довших слів, що вимовляються <ul style="list-style-type: none"> • педагогом; • дитиною. Формування та удосконалення вміння розв'язувати буквено-складові ребуси.	Перелік завдань передбачає як їхнє виконання винятково з опорою на слух, так і використання різноманітних позначок складів, схем, буквосполучень, за допомогою яких дитина може продемонструвати результат прийняття рішення, наприклад при розв'язуванні буквено-складових ребусів.
14	Складовий аналіз у внутрішньому плані	Формування складового аналізу без опори на слухове сприймання слова.	У процесі виконання завдань доцільно передбачати формування уміння визначати послідовність складів у слові/ кількість складів у слові/ наголошений склад у слові/ перший склад у слові/ останній склад у слові, розрізняти відкритий та закритий склад, визначати кількість відкритих та закритих складів у слові, виконувати якісний складовий аналіз слова з огляду на сукупність ознак кожного зі складів на рівні уявлень.
15	Складовий синтез у внутрішньому плані	Формування складового синтезу без опори на слухове сприймання (за уявленням) складів, які належать до дво-, три-, чотирискладових і довших слів.	Перелік завдань передбачає використання різноманітних позначок складів, схем,

			буквосполучень, за допомогою яких дитина може продемонструвати результат прийняття рішення, наприклад при розв'язуванні звуко-буквених ребусів на рівні уявлень.
Контрольно-підсумковий етап			
16	Визначення стану сформованості слухових функцій і операцій, фонематичних процесів та фонематичних уявлень	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • слухової уваги, сприймання, пам'яті, контролю; • фонематичного сприймання, звукового та складового аналізу і синтезу, фонематичних уявлень 	Моніторинг ступеня сформованості фонематичної складової мовлення відбувається відповідно до параметрів етапу визначення труднощів з метою встановлення індивідуального прогресу дитини.

Розділ підготувала:

***Данілавічюте Еяна*, канд. пед. наук, ст. наук. сп., завідувач відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.**

Розділ 4

Подолання труднощів засвоєння лексики

Пояснювальна записка

Однією з основних сторін мовлення є лексична сторона. Лексична сторона мовлення охоплює словниковий запас, яким володіє людина, та його використання в мовленнєвій діяльності.

Одиницею лексичної сторони мовлення виступає слово. Його прийнято розглядати як первинну, найкоротшу змістовну одиницю мови. Центральна роль слова у мовній системі обумовлена зв'язками, які воно має з іншими мовними елементами, такими як фонема, морфема, словосполучення та речення. Ці елементи інтегруються та функціонують у контексті слова, формуючи системні взаємовідносини. Слово розглядається як представник усіх компонентів мовної системи, а саме: фонетики – складається зі звуків, лексики – називає предмети, явища дійсності і має смислове навантаження, граматики – виражає різні значення залежно від зміни граматичної форми. В контексті комунікації, слово виступає як первинний засіб для створення та передавання концептуальних образів. Недостатня сформованість лексичної сторони мовлення негативно впливає на засвоєння інших компонентів мовленнєвої системи (граматичної будови, зв'язного мовлення).

Особливості розвитку лексичної сторони мовлення школярів з ТПМ характеризується помилками, які свідчать про порушення предметної спрямованості слів, дифузний і нестійкий характер лексичних значень, слабку орієнтацію у змістовній стороні слів, обмеженість обсягу семантичних полів.

Порушення формування лексики проявляється в:

- обмеженості словникового запасу;
- різкій невідповідності активного і пасивного словника;
- неточному вживанні слів;
- численних вербальних парафазіях;
- несформованості семантичних полів;

– труднощах актуалізації словника.

Також діти з особливими мовленнєвими потребами, зазвичай, мають труднощі в засвоєнні узагальненого значення слова, багатозначності слів, переносного значення слова, в доборі антонімів та синонімів.

Ці проблеми негативно впливають на розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності, зокрема розуміння текстів, побудову зв'язного мовлення та використання граматично правильних конструкцій. Тому робота над подоланням труднощів засвоєння лексики є ключовим напрямом корекції мовленнєвого розвитку.

Одним із завдань розвитку мовлення учнів 1 – 4 класів є робота над словом, *мета* якої – якісне збагачення словника, формування уміння правильно, точно і виразно використовувати в своїй мовленнєвій практиці лексичні структури української мови.

Напрями та зміст корекційно-розвиткової роботи, спрямованої на подолання труднощів засвоєння лексичної сторони мовлення у дітей з особливими мовленнєвими потребами, розроблено на основі психолінгвосинергетичного підходу, а також на сучасних уявленнях про процес розвитку лексики та різноманітні аспекти її вивчення: про структуру значення слова та її розвиток, семантичні поля і особливості їх формування в онтогенезі.

Першим етапом корекційно-розвиткової роботи є етап визначення труднощів, що має на меті виявити рівень сформованості лексичного запасу, особливості використання слів та дослідження рівнів розвитку лексичних категорій, а саме: узагальненого лексичного значення; понятійної співвіднесеності слова; абстрактно-узагальненого лексичного значення слова; лексико-семантичних явищ та лексичної системності.

Основними напрямками корекції лексичної сторони мовлення, покладеними в основу програми, визначено: формування різних рівнів лексичних узагальнень (категоріальне значення слова; контекстуально зумовлене значення слова; узагальнене лексичне значення; понятійна

співвіднесеність слова; абстрактно-узагальнене лексичне значення слова); робота над лексико-семантичними явищами, лексичною системністю (формування семантичної структури слова, робота над явищами антонімії, синонімії, омонімії, багатозначності та прямого і переносного значення слів); робота над формуванням розуміння та вміння самостійно використовувати в мовленні сталі словосполучення; формування смислових відношень та зв'язків між лексичними одиницями на основі включення слів в семантичні поля (синтагматичні та парадигматичні зв'язки слів). Паралельно відбувається формування розуміння слова як складової одиниці мови.

Корекційна робота за зазначеними напрямками забезпечить розширення словникового запасу та сприятиме уточненню та диференціації лексичних значень слів, формуванню різних рівнів лексичних узагальнень, що виражає слово, а також формуванню лексичної системності.

Окремо винесено методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів, що сприятимуть ефективній організації роботи, цілеспрямованому формуванню мовленнєвих навичок та успішному досягненню поставлених корекційно-розвиткових цілей.

Представлений розділ є важливою складовою корекційно-розвиткової програми, спрямованої на гармонійний мовленнєвий розвиток дітей із ТПМ, підвищення їхньої комунікативної компетенції та адаптації до освітнього середовища.

№	Напрями корекційно-розвиткової роботи	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів
Етап визначення труднощів			
1	Діагностика стану сформованості лексичної сторони мовлення	Обстеження сформованості кількісного та якісного рівнів пасивного та активного словника молодших школярів. Дослідження рівнів розвитку: - узагальненого лексичного значення; - понятійної співвіднесеності слова;	Доцільно проводити спостереження за мовленням учнів та здійснити лексичний аналіз висловлювань у спонтанному мовленні (перекази, відповіді на запитання, творчі завдання).

		<p>- абстрактно-узагальненого лексичного значення слова;</p> <p>- лексико-семантичних явищ та лексичної системності (семантична структура слова; явища антонімії, синонімії та багатозначності; пряме і переносне значення слова).</p>	<p>Використання завдань на визначення синонімів, антонімів, багатозначності, класифікації слів.</p> <p>Дослідження розуміння значень слів із повсякденного та навчального лексикону (завдання по типу «Поясни слово своїми словами»).</p> <p>Використання завдань на класифікацію предметів за родовими ознаками (наприклад, «Яке слово зайве?», «Що спільного між цими словами?»).</p> <p>Завдання на визначення категорійної приналежності слова (наприклад: «Київ – це місто», «радість – це почуття»).</p> <p>Використовувати слова, зрозумілі для учнів, поступово ускладнюючи матеріал.</p> <p>Звертати увагу на типові труднощі (неправильне вживання слів, нерозуміння переносного значення слова, плутанина синонімів чи антонімів).</p>
Слово в системі мови			
1	Слово як складова одиниця мови	<p>Формування поняття про слово.</p> <p>Розвиток орієнтування на слово як складову одиницю мови й усвідомлення словесного складу речення.</p> <p>Формування аналізу словесного складу речення.</p> <p>Формування уміння виділяти слова з ряду слів, об'єднаних загальною семантичною ознакою, які належать до однієї частини мови, але контрастних за своїм конкретним значенням.</p> <p>Розвиток орієнтації на морфологічні ознаки частин мови (зокрема іменників і дієслів), фіксування уваги на системі найбільш характерних граматичних форм слів</p>	<p>Слово є основною одиницею мови, яка виражає поняття та використовується для комунікації.</p> <p>Завдання на визначення кількості слів у реченні, виділення окремих слів; поділ речення на слова, визначення їхньої ролі у загальному змісті; складання речень із заданими словами, пошук ключових слів у реченнях.</p> <p>Вибір слів заданої тематики (наприклад, назви ознак чи дій).</p> <p>Використовувати слова, зрозумілі для учнів, із</p>

		(відмінювання іменників, дієвідміна дієслів тощо).	простими і чіткими ознаками. Орієнтація на морфологічні ознаки частин мови, таких як іменники та дієслова, допомагає молодшим школярам усвідомити системність мовної структури та її граматичних особливостей. На прикладах пояснювати системність граматичних форм, показуючи, як вони змінюються залежно від контексту. Використовувати таблиці, схеми, картки для пояснення форм (рід, число, відмінки іменників; час, особу, число та дієвідміну дієслів).
Формування різних рівнів лексичних узагальнень			
1	Категоріальне значення слова	Актуалізація активного та пасивного словника учнів (іменники, прикметники, дієслова та ін.), що позначають ряди однорідних предметів чи явищ.	Збагачення мовленнєвого досвіду учнів, переведення слова з пасивного до активного словника та забезпечення їх усвідомленого використання. Спостерігати, які слова учні вживають спонтанно, а які потребують підказок. Добирати завдання, які заохочують дітей до активного використання слів та стимулювати використання різних частин мови.
2	Контекстуально зумовлене значення слова	Засвоєння різних відтінків контекстуально зумовленого значення слова і його багатозначного змісту. Формування словесних понять, що позначають не конкретні явища навколишнього світу, а його загальні сторони, властивості, стани (<i>мрія, лень, чесність, хитрий, розумний, турбуватися, співчувати</i>). Формування операцій порівняння слів за значенням, виділення й узагальнення в них загального	Показувати на прикладах, що слова можуть змінювати своє значення залежно від контексту. Використання вправ на добір значень слова залежно від ситуації та проведення аналізу слів у різних контекстах (наприклад, «ключ до дверей», «ключ до успіху», «ключ до завдання»). Використання життєвих ситуацій, прикладів з життя

		<p>змісту, перехід до засвоєння переносного значення слова.</p>	<p>чи художньої літератури та створення асоціацій для пояснення абстрактних понять. Завдання сприятимуть розвитку абстрактного мислення, емоційного інтелекту та мовленнєвої активності. Завдання на порівняння значень слів та пошук зв'язків між словами. Використання художніх текстів для кращого сприйняття образності слів.</p>
3	<p>Узагальнене лексичне значення</p>	<p>Засвоєння узагальненого лексичного значення слова (словесного поняття): абстрактних іменників, іменників, що є узагальненим найменуванням осіб з характерними ознаками; прикметників, що позначають внутрішні якості і властивості; дієслів, що позначають стани відчуття і переживання.</p> <p>Слова, що позначають:</p> <ul style="list-style-type: none"> – видові, родові та деякі абстрактні поняття (<i>здоров'я, сила, хоробрість</i> тощо); – власні назви; – осіб за родом їхньої діяльності та професії. <p>Слова, що означають дії предметів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – способи руху (<i>ходити, бігати, стрибати, повзати, плавати</i> тощо); – способи вживання їжі (<i>їсти, пити, кусати, гризти, лизати, жувати</i> тощо); – види побутової та сільськогосподарської праці (<i>мити, купати, прати, полоскати, підмітати, чистити, рубати, пиляти, сапати, вигрібати, копати, поливати</i>); – стани (<i>спати, мерзнути, працювати, відпочивати</i>); – дії, пов'язані з навчальною діяльністю (<i>читати, писати, вчити, заучувати, рахувати, віднімати, додавати малювати, клеїти</i>). <p>Слова, що означають властивості предметів:</p>	<p>Засвоєння узагальненого лексичного значення слова спрямоване на формування системного підходу до розуміння мовних одиниць, їхніх значень і зв'язків. Це дозволяє учням глибше розвивати мовлення, мислення та здатність до узагальнення.</p> <p>Учні можуть мати труднощі з розумінням абстрактних слів («мрія», «чесність», «сила» та інші), оскільки ці поняття не мають фізичного втілення.</p> <p>Засвоєння переносного значення слів може бути ускладнене через недостатню сформованість абстрактного мислення.</p> <p>Доцільно розширення словникового запасу учнів за рахунок засвоєння слів, які позначають узагальнення, властивості чи стани, що підвищить якість їх мовлення.</p> <p>Заохочувати учнів пояснювати значення словами, власними прикладами та у контексті. Вправи на створення навчальних ситуацій, що ілюструють ці поняття, обговорення літературних прикладів.</p>

		<p>– сенсорні ознаки (<i>білий, м'який</i>);</p> <p>– масу (<i>легкий, важкий</i>);</p> <p>– сезонність (<i>зимовий, літній</i>);</p> <p>– матеріал, з якого вони зроблені, (<i>металевий, гумовий</i>);</p> <p>– приналежність (<i>мамин, лисячий, ведмежий</i>).</p> <p>Формування розумових дій та операцій порівняння слів за значенням, виділення й узагальнення в них загального змісту, уміння встановлювати логічні зв'язки.</p>	<p>Проведення аналізу художніх текстів, пояснення значення через порівняння та метафори.</p> <p>Розвивати вміння порівнювати слова, узагальнювати їхній зміст і встановлювати зв'язки (порівняння значень слів; узагальнення понять за тематичними групами; вправи на побудову логічних ланцюжків слів).</p>
4	Понятійна співвіднесеність слова	<p>Засвоєння понятійної співвіднесеності слова.</p> <p>Розвиток лексичної системності, формування семантичних полів.</p> <p>Формування операцій: класифікації предметів, явищ навколишнього світу, порівняння пред'явлених об'єктів, оцінка їх відмінності і подібності, виділення в них загальної семантичної ознаки, комплектування груп еквівалентних предметів.</p>	<p>Вправи на встановлення зв'язку між словами та їх категоріями. Завдання на створення семантичних полів (наприклад, для поняття «зима»: холод, сніг, мороз...).</p> <p>Пошук слів, що пов'язані між собою значенням або темою.</p> <p>Складання таблиць чи схем із групуванням слів за спільною ознакою.</p> <p>Вправи типу «Знайди зайве слово».</p>
5	Абстрактно-узагальнене лексичне значення слова	<p>Засвоєння абстрактно-узагальненого лексичного значення слова як частини мови, класифікація слів за цими ознаками.</p> <p>Формування уміння співвідносити запитання (<i>хто? що? що робить? який? яка? яке?</i>) з відповідними словами речення або словосполучення. Виділення слів з речення на основі сформованого функціонального використання мовних знаків.</p> <p>Формування практичних уявлень про слово як про самостійного носія значення.</p>	<p>Різноманітні завдання на формування уявлення про слова як частини мови та класифікація їх за значеннями та за запитаннями (<i>хто? що? що робить? який? яка? яке?</i>).</p> <p>Вправи на вправління учнів розпізнавати та виділяти слова у реченні відповідно до частин мови, значення та ролі у структурі речення.</p>
5.1	Слова, що позначають назви предметів	<p>Розвиток навички добору іменників за лексико-граматичним значенням предметності та питаннями <i>хто?, що?</i></p> <p>Формування уміння диференціювати іменники назви істот та неістот, адекватно ставити питання до них.</p>	<p>Вправи на добір іменників за запитаннями («хто?» – вчитель, мама; «що?» – книга, дерево) та на складання речень із цими іменниками.</p> <p>Завдання на класифікацію (групувати іменники за</p>

		<p>Формування уміння співвідносити запитання непрямих відмінків з іменниками у відповідних відмінкових формах</p> <p>Формування уміння диференціювати іменники від слів з близьким лексико-граматичним значенням (<i>читання-читати, письмо-писати, синька-синій, Україна-український</i>).</p> <p>Формування уміння диференціювати іменники назви істот та неістот, адекватно ставити питання до них.</p> <p>Розвиток уміння визначати практичним способом число іменника (<i>один чи багато</i>), рід іменника шляхом узгодження його з особовим займенником 3-ї особи однини.</p> <p>Уточнення семантико-синтаксичних (граматичних) значень іменників у прийменникових та безприйменникових сполученнях з дієсловами.</p> <p>Закріплення уміння визначати лексико-граматичне значення іменників як назв предметів.</p>	<p>типом: істоти/неістоти) та ігрові вправи «Знайди помилку в запитаннях».</p> <p>Вправи на зміну форми іменника відповідно до заданого питання.</p> <p>Завдання на розвиток вміння відрізнати назви істот (люди, тварини) від неістот (речі, явища) та правильно ставити запитання до іменників у різних відмінках.</p> <p>Виконання вправ на узгодження іменника із займенниками третьої особи (наприклад, «він», «вона», «воно») та вказувати на особливості форми слова в однині та множині.</p> <p>Формувати вміння правильно використовувати іменники у прийменникових та безприйменникових сполученнях із дієсловами (наприклад, через вправи на вибір правильного сполучення із запропонованих варіантів.).</p> <p>Використовувати різні приклади, які показують лексико-граматичну функцію іменників у контексті речень.</p> <p>Практикувати завдання на виділення, узгодження та вживання іменників у різних мовленнєвих ситуаціях.</p>
5.2	Слова, що позначають назви дій	<p>Розвиток навички добору дієслів за лексико-граматичним значенням дії та за питаннями <i>що робить?, що робив?, що зробив?, що буде робити?</i></p> <p>Формування уміння диференціювати дієслова від слів з близьким лексико-граматичним значенням (<i>бігати-біг, жовтіти-жовтий, лінитися-лінивий-лінь, веселитися-веселий</i>).</p>	<p>Спираючись на попередній мовленнєвий досвід і здатність до класифікації та аналізу мовних одиниць відбувається формування знання про дієслово.</p> <p>Дієслово виступає основою для словосполучень і речень, узгоджуючись із підметом (іменником чи</p>

		<p>Удосконалення навички узгоджувати дієслова з іменниками у числі та роді (для дієслів минулого часу).</p> <p>Формування навички творення граматичних форм дієслів доконаного та недоконаного виду, часу за аналогією та самостійно.</p> <p>Формування уміння практичним способом визначати число та рід іменника за узгодженням з ним дієсловом. (Покажи де: <i>іде-ідуть</i>; <i>співає-співають</i>, <i>зайшов-зайшла</i>, <i>намалював-намалювала</i>?).</p>	<p>займенником) та іншими членами речення.</p> <p>Вправи на добір дієслів, формування часових форм, узгодження з підметом.</p> <p>Перетворення дієслів недоконаного виду на доконаний та складання речень із заданим дієсловом у двох видах.</p> <p>Опрацювання таблиць з прикладами узгодження іменників і дієслів та виконання вправ на побудову речень із узгодженням.</p>
5.3	Слова, що позначають ознаки предметів	<p>Розвиток уміння добирати прикметники за лексико-граматичним значенням, ознаки предметів та запитаннями.</p> <p>Формування уміння диференціювати запитання <i>який?</i>, <i>яка?</i>, <i>яке?</i>, <i>які?</i> до прикметників у різних родових та числових формах.</p> <p>Розвиток уміння добирати різні ознаки до заданих предметів чи явищ.</p> <p>Формування навички визначати та називати однорідні предмети, що відрізняються за ступнем вираження ознаки (довгий, довший, найдовший).</p> <p>Розвиток уміння узгоджувати прикметники з іменниками у роді числі та відмінку.</p>	<p>Вправи на добір прикметників до іменників, відповіді на запитання «який?», «яка?», «яке?», «які?» і вживання дібраних слів у власному мовленні для опису предметів та їхніх ознак.</p> <p>Надати зрозуміле пояснення із додатковими прикладами для розуміння учнями того, що запитання змінюються залежно від роду й числа іменника.</p> <p>Вправи на узгодження прикметників з іменниками у різних формах.</p> <p>Порівняння предметів (малюнків, слів) та визначення, який має ознаку у вищому або найвищому ступені.</p> <p>Доцільно починати з простих завдань на узгодження за родом, переходячи до чисел і відмінків.</p>
5.4	Числівник	<p>Формування вміння впізнавати серед слів числівники, ставити до них питання <i>скільки?</i> <i>який?</i> <i>котрий?</i> <i>котра?</i> <i>котре?</i> <i>котрі?</i>; <i>ставити питання</i> до кількісних і порядкових (без уживання термінів) числівників.</p>	<p>Пропонуються завдання в яких використовуються числівники в реальних життєвих ситуаціях (лічба предметів, опис порядку).</p> <p>Доцільно починати з простих завдань (розпізнавання</p>

			числівників), переходячи до складніших (узгодження, побудова речень).
5.5	Займенник	<p>Формування вміння впізнавати серед слів займенники, які вказують на предмети, їх ознаки, кількість, але не називають їх; ставити питання до займенників;</p> <p>упізнавати на слух і в текстах особові займенники; пояснювати їх лексичне значення, роль у реченні;</p> <p><i>Розвиток уміння будувати словосполучення і речення з особовими займенниками; використовувати займенники для зв'язку речень у тексті з метою уникнення лексичних повторів.</i></p>	<p>Завдання мають включати життєві ситуації, де займенники необхідні при побудові речень для уникнення лексичних повторів.</p> <p>Вправи на опис себе чи когось іншого, з використанням займенників; редагування текстів, використовуючи займенники замість повторів; добір у речення із пропущеним словом займенника.</p>
5.6	Прислівник	<p>Формування вміння <i>виділяти</i> серед поданих слів прислівники; <i>знати</i> їх основну граматичну ознаку — незмінюваність; <i>ставити</i> до них питання; <i>зв'язувати</i> їх із дієсловами у словосполучення, <i>при побудові</i> речення; <i>поширювати</i> речення найуживанішими прислівниками; <i>добирати</i> до поданого прислівника синоніми й антонім; <i>будувати</i> речення з однорідними прислівниками; <i>пояснювати</i> значення прислівників у тексті; вибирати з-поміж поданих прислівник, який найбільше відповідає змісту речення, тексту.</p>	<p>Доцільно починати з простих вправ на розпізнавання прислівників, переходячи до складніших (складання речень, текстів). Слід використовувати приклади із повсякденного життя, щоб учні бачили практичне значення прислівників.</p> <p>Для відпрацювання слід добирати найбільш уживані та зрозумілі для учнів прислівники, починаючи з тих, що описують місце, час, спосіб дії.</p>
Лексико-семантичні явища			
Лексична системність			
1	Семантична структура слова	<p>Розвиток семантичної структури слова як основи для формування абстрактного мислення.</p> <p>Формування, уточнення і диференціація різних типів лексичних значень (синонімічних, антонімічних, багатозначних, похідних і основних).</p> <p>Формування норм лексичної сполучуваності засвоєних значень слів.</p> <p>Формування розумової операції порівняння, співставлення предметів, явищ за сенсорними ознаками.</p>	<p>Завдання, що включають аналіз багатозначних слів.</p> <p>Добір речень і текстів, де одне слово використовується у різних значеннях.</p> <p>Вправи на складання речень із багатозначними словами, пояснення їх значення в кожному випадку.</p> <p>Розвиток здатності учнів помічати спільні та відмінні ознаки предметів або явищ.</p> <p>Робота зі списками слів, які можна використовувати у</p>

		Корекція словникового запасу на основі формування лексичної сполучуваності слів.	певному контексті з метою поповнення активного і пасивного словникового запасу учнів.
2	Антонімія	<p>Формування антонімічних значень слів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – підбір антоніма до заданого слова; – пошук слів-антонімів в оповіданнях, прислів'ях; – закінчення речень зі словами-антонімами (<i>вдень світло, а вночі - ...</i>); – складання речень із заданою парою антонімів. <p>Засвоєння антонімічних значень. Актуалізація слів-антонімів. Розвиток уміння добирати антоніми до заданих частин мови, вживати антоніми в усних і письмових висловлюваннях. Уміння використовувати антоніми для увиразнення мовлення, уникнення повторів слів у текстах. Розвиток уміння добирати антоніми до слів, виражених різними частинами мови і з різним рівнем узагальненості.</p>	<p>Доцільно використовувати антоніми з реального життя та близькі до досвіду учнів, щоб вони краще усвідомили значення слів.</p> <p>Вправи на опрацювання антонімів кожної частини мови окремо, спочатку добираючи антоніми до простих слів, а потім переходячи до складніших. Учні можуть легко добирати антоніми до прикметників, але відчувають труднощі з іменниками чи дієсловами. Аналізувати з учнями тексти, у яких використані антоніми, показуючи, як вони створюють контрасти та підкреслюють зміст. Використовувати завдання на побудову парних речень із антонімами, порівнюючи їхню правильність.</p>
3	Синонімія	<p>Засвоєння синонімічних значень слів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – підбір синонімів до ізольованих слів, виражених різними частинами мови; – пояснення відбору слів у синонімічному ряді; – заміна синоніма у реченні, обговорення варіантів значень; – складання речень зі словами синонімічного ряду; – складання розповіді зі словами синонімічного ряду. <p>Актуалізація слів-синонімів. Розвиток умінь добирати синоніми до заданих слів, складати з ними речення (словосполучення), використовувати синоніми для увиразнення мовлення, уникнення повторів слів у текстах.</p>	<p>Учні можуть не знати достатньо слів, щоб підібрати синоніми, особливо до слів із високим рівнем узагальнення або абстрактних понять. Доцільно проводити словникову роботу перед вправами та вводити нові слова в контексті, забезпечуючи їх регулярне повторення.</p> <p>Учні часто повторюють одне й те саме слово, не звертаючи уваги на можливість використання синонімів та легше добирають синоніми до прикметників, але відчувають складність із іменниками чи дієсловами.</p>

		<p>Формування вміння удосконалення навчальних і власних текстів за допомогою синонімів.</p> <p>Розвиток уміння добирати синоніми до слів різних частин мови і з різним рівнем узагальненості.</p>	<p>Доцільно відпрацювання вправ для кожної частини мови окремо та використання великої кількості прикладів.</p>
4	Багатозначність (Полісемія)	<p>Формування значення багатозначних слів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – визначення багатозначності слів у конкретних ситуаціях (<i>іде годинник, дощ, людина</i>); – пояснення і порівняння значень багатозначних слів (<i>носик у котика, носик у чайника</i>); – підбір близьких за смислом слів до кожного значення багатозначного слова (<i>добра людина – хороша, добра страва – смачна</i>); – складання речень із багатозначними словами; – знаходження багатозначних слів у прислів'ях, скоромовках, літературних творах. <p>Уточнення та розвиток контекстуального значення слова.</p> <p>Розвиток розуміння різноманітних відтінків значення слова та його багатозначності.</p> <p>Формування розуміння значення полісемічних слів, що належать до різних частин мови у різних контекстах; уміння порівнювати значення полісемічних слів у різних контекстах.</p> <p>Розвиток уміння спостерігати за використанням мовленні багатозначних слів, утворювати з ними словосполучення та речення.</p> <p>Розвиток навички використання полісемічних слів у власному мовленні: складання словосполучень та речень із заданими полісемічними словами.</p>	<p>Учні часто уникають використання багатозначних слів у власному мовленні, обмежуючись лише прямим значенням.</p> <p>Доцільно ознайомлювати учнів з новими багатозначними словами, їх значеннями та синонімами.</p> <p>Виконання вправ на розуміння значення слова залежно від контексту.</p> <p>Вправи на складання речень, де слово використовується у різних значеннях.</p> <p>Проведення аналізу текстів, де одне слово має кілька значень.</p> <p>Використання завдань по типу «Закінчи речення», «Знайди значення» або «Знайди у тексті багатозначне слово».</p> <p>Використання візуальних матеріалів та обговорення відтінків значення слів.</p>
5	Пряме переносне значення	<p>Формування вживання різних частин мови в прямому та переносному значеннях.</p>	<p>Доцільно включати у завдання слова, що часто вживаються у переносному значенні.</p> <p>Вправи на порівняння прямого й переносного значень у парах речень.</p>

6	Омонімія	<p>Омофони – <i>коса</i> (дівчини і знаряддя праці); омоформи – <i>моя мати</i> – <i>мати книжку</i>; омографи (<i>книжки</i> і <i>книжки</i>) – практично, у процесі навчальної роботи.</p> <p>Формування уміння диференціювати значення слів-омонімів у словосполученнях та реченнях, самостійно будувати речення та словосполучення з такими словами.</p>	<p>Доцільно проводити словникову роботу, вводити нові омоніми з поясненнями.</p> <p>Пояснювати різницю між омонімами (різні значення) і багатозначними словами (різні відтінки одного значення).</p> <p>Виконання завдань на порівняння омонімів у різних контекстах.</p>
7	Сталі словосполучення	<p>Формування розуміння найуживаніших фразеологічних виразів за контекстом, ситуацією, шляхом пояснення їхнього значення.</p> <p>Формування вміння самостійно пояснювати значення фразеологізмів та складати з ними речення, використовувати фразеологізми у власному мовленні.</p>	<p>Учні можуть сприймати фразеологізми буквально, не розуміючи їхнього образного чи переносного значення.</p> <p>Доцільно використовувати малюнки, ілюстрації або життєві приклади для пояснення.</p> <p>Вправи на підбір ситуацій до фразеологізмів із запропонованих.</p> <p>Вводити нові фразеологізми у словникову роботу та повторювати найуживаніші фразеологізми у вправах та текстах.</p>
8	Лексико-семантичні поля	<p>Диференціація відношень всередині семантичного поля.</p> <p>Послідовне формування смислових відношень та зв'язків між лексичними одиницями (образних, мотивованих, понятійних).</p> <p>Розвиток та удосконалення системи синтагматичних зв'язків між словами.</p> <p>Формування парадигматичних зв'язків слів, їх різноманітності та домінування.</p> <p>Формування словесних понять, їх диференціація. Формування дії класифікації слів на основі семантичних ознак.</p> <p>Розвиток уміння порівнювати слова за їх значенням.</p>	<p>Учням важко усвідомити, що слова можна об'єднати на основі спільного значення чи теми (семантичні поля).</p> <p>Виконувати вправи на групування слів за темою, а також завдання на пояснення значення слова та його семантичних зв'язків.</p> <p>Виконувати завдання на розподіл зв'язків слів у групи (одні співіснують у словосполученнях (синтагматичні зв'язки), а інші належать до однієї групи (парадигматичні зв'язки)).</p>
8.1	Синтагматичні зв'язки слів	Формування лексичної системності. Розширення обсягу семантичних полів та збільшення кількості смислових зв'язків:	Доцільно пояснювати взаємозв'язки між словами (частинами мови), опрацьовуючи

		іменники пов'язуються з прикметниками (<i>книжка – прямокутна</i>); прикметники пов'язуються з іменниками (<i>скляна – склянка</i>); іменники – з дієсловами (<i>собака – гавкає</i>); дієслова – з іменниками (<i>повзе – змія</i>). Формування включення слова у синтагми різних рівнів: словосполучення, речення, текст.	з – з з – з – – – –	словосполучення і вилучаючи пов'язані слова з речень. Слідкувати за усвідомленням учнями значення того, що вони повторюють і уникати механічних повторювань без розуміння змісту. Вправи на вибір правильного словосполучення залежно від ситуації.
8.2	Парадигматичні зв'язки слів	Формування смислових зв'язків на основі вміння дітей визначати подібність і поєднувати у логічні групи предмети та явища за різними ознаками: сенсорними (колір, величина, форма), внутрішніми якостями та властивостями, функціональним використанням тощо.		Доцільно чітко пояснювати критерії групування. Розширювати словниковий запас, пояснюючи нові слова під час роботи з групами предметів. Починати слід із простих і конкретних ознак (колір, розмір) поступово переходячи до абстрактних ознак, пояснюючи їх на прикладах.

Розділ підготувала:

***Грибань Галина*, науковий співробітник відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.**

Розділ 5

Подолання труднощів засвоєння граматики

Пояснювальна записка

Розвиток граматичної компетенції у молодших школярів з особливими мовленнєвими потребами відбувається з великими труднощами. Це обумовлено тим, що граматичні значення більш абстрактні, ніж лексичні, а граматична система мовлення організована на основі великої кількості мовних закономірностей. Тобто на відміну від засвоєння розділів «Фонетика» та «Лексика» ці знання не надають учневі конкретного й відчутного певними аналізаторами матеріалу (звуки, предметне значення слова, яке можна унаочнити), а тому вимагають від школяра розвиненого теоретичного мислення. Граматичні операції є досить складними і припускають певний рівень розвитку аналітико-синтетичної діяльності в цілому. У молодших школярів із мовленнєвими порушеннями наявні особливості формування граматичних, перш за все морфологічних знань. Внаслідок недостатньої сформованості фонематичної, лексико-граматичної та синтаксичної систем мови у них не утворюються мовні узагальнення, необхідні для теоретичного вивчення граматики, у тому числі оволодіння різними видами лінгвістичного аналізу. У школярів виникають труднощі засвоєння предметів мовного циклу, розуміння умови арифметичної задачі, що, у свою чергу, перешкоджає оволодінню повноцінними навичками навчальної діяльності в цілому.

До числа найбільш поширених помилок у граматичній складовій мовлення відносяться: помилки на ненаголошений голосний, особливо кореневий; недостатнє врахування чергування приголосних в корені слова; помилки в закінченнях слів (іменників, прикметників); змішування та уподібнення різних за значенням морфем; неправильне утворення прикметників від іменників; ненормативне вживання словоформ; труднощі засвоєння парадигми відмінювання тощо.

Психолінгвістичний аналіз виявлених граматичних помилок у молодших школярів із мовленнєвими порушеннями свідчить про те, що в їхній основі лежать наступні причини: недостатня сформованість спрямованості уваги на граматичне оформлення мовлення; недостатнє формування, особливо у дітей з моторною алалією, словозмінної та словотворчої моделі внаслідок недостатнього формування операцій узагальнення, переносу; недостатнє розуміння значень граматичних морфем; недостатнє відтворення фонетичного складу закінчення слова; недоліки формування практичного морфологічного аналізу; труднощі оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичної зміни; недостатнє засвоєння смислових зв'язків між словами та їх граматичне оформлення, а також труднощі одночасного охоплення всієї системи смислових зв'язків слів у реченні, що, як відомо, визначається рівнем розвитку симультанних синтезів. Іншими словами, у процесі конструювання власного висловлювання на рівні словосполучення, речення дитина має правильно вибрати тільки ту форму, яка необхідна для вираження певного змісту, оскільки цей зміст передається не тільки за допомогою лексичних одиниць мови, але і смислового зв'язку слів, що оформлюється за допомогою граматичних морфем.

Особливою категорією в цьому плані є учні з моторною алалією, в яких порушені різні механізми мовлення. За даними дослідників, одна група дітей характеризується порушенням морфологічної системи мови при відносній збереженості семантичної структури речення: при цьому не порушується порядок слів у реченні, але відсутні морфологічні засоби зв'язку між словами. У іншій групі дітей спостерігаються не тільки порушення морфологічної системи мови, але й недоліки синтаксичної структури речення.

Методи формування граматичної сторони мовлення у дітей розроблено з урахуванням психологічних закономірностей засвоєння мовленнєвого матеріалу, характеру труднощів, які спіткають дітей, природи допущених помилок, а також можливостей оволодіти певними поняттями.

Корекційна робота передбачає формування уявлень про морфологію (зміна слів за родами, числами, відмінками), способів словотвору і синтаксису (засвоєння різних типів словосполучень і речень). У ході роботи над складом слова здійснюється пропедевтика уявлень про словотвір, про роль префіксів і суфіксів у творенні слова. Опанування граматичних форм відбувається шляхом виконання граматичних вправ, засвоєння мовних узагальнень, застосування граматичних навичок й умінь у мовленнєвому спілкуванні.

Корекційна робота на заняттях, спрямована на розвиток граматичної сторони мовлення, відбувається як в усному, так і писемному мовленні, змістом якої є:

- формування граматичних навичок: диференціація предметно-синтаксичного значення граматичних морфем, спрямованості уваги на граматичне оформлення мовлення, розвиток уваги до зміни граматичних форм слів (шляхом порівняння і співставлення іменників однини і множини, зміни відмінкових закінчень тощо);

- формування граматичного оформлення мовлення шляхом оволодіння словосполученнями відповідно до синтаксичних значень, зв'язком слів у реченні, модулями різних синтаксичних конструкцій;

- практичне засвоєння процесів словотвору та словозміни;

- формування вміння добирати споріднені слова;

- навчання складати прості непоширені речення, поширені додатком, із прийменниками, виокремлювати слова з речень за допомогою запитань;

- привертання уваги на порядок слів та зміни форм слів у простому поширеному реченні шляхом: складання речень із прийменниками та без прийменників; поширення речень за допомогою запитань; складання речень із заданими словосполученнями;

- привертання уваги до речення з однорідними членами.

У молодших класах на корекційних заняттях під час роботи над реченням необхідно формувати вміння виконувати синтаксичні трансформації:

- розширення та ускладнення обсягу синтаксичної конструкції;
- спрощення, згортання синтаксичної конструкції;
- перестановка слів у реченні;
- зміна однієї конструкції на іншу.

На основі сформованих синтаксичних операцій відбувається створення змісту речення та його транслювання, коли учні вчаться оперувати лексичним складом речення, морфологічними елементами слова при збереженні смислу речення; перетворювати речення шляхом зміни головного члена речення, часу події до моменту мовлення, стану, виду (*іти по дорозі – іти дорогою, кіт умиває мордочку – кіт умивається, хлопчик ловив рибу – хлопчик зловив рибу*). Учні вправляються в упорядкуванні синтаксичного значення слова у деформованому реченні за наочною опорою та без неї, засвоєнні синтаксичної синонімії.

Учитель-логопед обов'язково включає завдання на виправлення чи послаблення помилок на письмі, які мають на меті: вправління у виявленні та аналізі правописних, дисграфічних помилок; формування орфографічної навички, орфографічної пильності; попередження та подолання дислексій, дисграфій, дизорфографій.

Корекційна робота з подолання порушень граматичної системи мови проводиться поетапно у залежності від проявів та ступеня мовленнєвих порушень. Адже в одному класі можуть навчатися діти з різними мовленнєвими порушеннями (алалія, дизартрія, заїкання, ринолалія, системний загальний недорозвиток мовлення), у яких темпи корекції мовних систем різні. До уваги, у першу чергу, беруться рівень розвитку граматичної системи мови та засвоєння граматичних норм та правил, успішність засвоєння теоретичних та практичних знань з мови як шкільного предмету.

На *першому* етапі робота спрямовується на розвиток слухової уваги в процесі сприймання мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння морфологічної системи словозміни. Спершу практична робота організовується так, щоб орієнтування на

звукову сторону слова виявлялося вирішальною умовою успішності виконання розвивальних вправ та завдань. Для засвоєння морфологічних засобів першорядне значення має залучення уваги дітей до звукової та смислової сторони слова, до звучання і значення граматичних форм. Формування спрямованості уваги на звуковий та морфологічний склад слова, на граматичне оформлення мовлення відбувається шляхом засвоєння граматичних категорій (рід, число, відмінок, час, вид тощо), порівняння і співставлення числових форм іменників, прикметників, дієслів, родової приналежності предметів (мій, моя, моє, мої). Відповідно, педагог добирає відповідні вправи на розвиток уваги до зміни граматичних форм слів залежно від роду, числа, відмінка, часу дії.

Учитель-логопед спрямовує свою роботу на розвиток синтаксичної складової мовлення, завданням якої є: розвиток розуміння смислових зв'язків у реченні; формування та уточнення синтаксичних значень слів; розвиток навичок побудови простих речень з опорою та без опори на наочність, запитання вчителя; формування у школярів вміння складати прості непоширені та поширені речення; розвиток вміння вживати створені речення у зв'язному мовленні, зв'язно і послідовно висловлюватися з використанням на практиці набутих мовленнєвих умінь. Дітей вже на перших заняттях навчають розуміти, а потім використовувати різні синтаксичні моделі, при цьому велику увагу приділяють роботі над словосполученням як будівельним матеріалом речень.

Робота над формуванням морфологічного компоненту передбачає: розвиток слухової уваги до морфологічного оформлення слів; розвиток розуміння значень словотворчих морфем; визначення спільних словотворчих афіксів в словах із різним лексичним значенням (хлопчик, стільчик, олівчик); визначення значення словотворчих афіксів (наближення): *приїхав, прибіг, прийшов*; (умістилища): *цукорниця, салатниця, цукерниця*; співвідношення значення і звучання морфем (коренів слів); диференціювання словотворчих афіксів за значенням і звучанням.

На *другому* етапі проводиться робота над практичним засвоєнням дитиною розгалуженої системи граматичних категорій: числа іменника, дієслова, прикметника; виду, часу дієслова; роду іменника, прикметника, дієслова; відмінка іменника. Опанування граматичних форм відбувається шляхом виконання граматичних вправ, засвоєння мовних узагальнень, користування граматичними навичками й уміннями у мовленнєвому спілкуванні. Великого значення надається мовному зразку як засобу попередження граматичних помилок. Роботу спрямовано на: вироблення умінь користуватися словом і його правильною граматичною формою залежно від її значення у складі речень; засвоєння граматичних форм (утворення форми множини іменників із закінченням -а (-я) і дієслів теперішнього і минулого часів; узгодження прикметника з іменником у називному, знахідному та орудному відмінках однини і множини тощо); складання і вживання простих речень з іменниками і дієсловами в однині і множині; складання і вживання в мовленні речень (три-, п'ятичленних) із сполученнями, що означають перехідність дії на предмет (їв хліб, печиво); використання слів у різних конструкціях простого поширеного речення.

На зазначеному етапі (як на попередньому, так і на наступних) відбувається формування розумових операцій з мовними одиницями (словами, морфемами): порівняння, узагальнення, співвіднесення, перенос та генералізація правил морфологічного оформлення слів (утворення похідних слів за аналогією, самостійно), систематизація слів на основі спільності морфем у процесі засвоєння різних видів словотворення; конструювання слів на основі продуктивних моделей словотворення; розвиток та удосконалення навичок морфологічного аналізу префіксів, суфіксів, кореня, закінчення.

На *третьому* етапі починається робота над формуванням знань про будову слова, які забезпечуються розумовими діями і операціями з мовними одиницями: орієнтування на звукову форму слова; порівняння словоформ за звучанням та значенням; морфологічний аналіз; присвоєння морфемі певного значення;

утворення за аналогією; перенос; генералізація (узагальнення). Також проводиться робота над спільнокореновими словами: відбір споріднених слів з текстів, порівняння їх за звучанням і значенням; уточнення та диференціація значення словотворчих морфем (практично); формування умінь добирати слова з однаковим коренем і різними морфемами (суфіксом, префіксом) та слова з однаковими морфемами, але різним коренем, розвиток орфографічної пильності щодо написання слів з ненаголошеними звуками [е], [и] в корені.

Учитель-логопед продовжує розпочату роботу над розвитком синтаксичної сторони мовлення: формування умінь самостійно та з допомогою вчителя складати прості непоширені та поширені речення за участю слухових, зорових опор; розвиток умінь визначати межі речення у письмовому тексті та правильно оформлювати речення під час письма; формування практичних умінь визначати синтаксичне значення слів у реченні з опорою на запитання та самостійно; ставити запитання до різних членів речення (головних, другорядних); формування навичок синтаксичних трансформацій (розширення, звуження, відновлення деформованого речення); вправлення у правильному використанні розділових знаків у кінці речення (крапка, знак питання, знак оклику); розвиток уміння правильно інтонувати речення у власному мовленні та під час читання; розвиток зорової, слухової уваги, контролю.

На *четвертому* етапі корекційна робота над синтаксичною структурою мови спрямовано на удосконалення та розвиток навичок оперування синтаксичними елементами та зв'язками між ними в різних по структурі реченнях (суб'єкт, об'єкт, предикат); визначення слів, які відносяться до групи підмета, присудка; розвиток сукцесивного синтезу (комбінування елементів в послідовний комплекс; правильний вибір морфем при програмуванні мовленнєвого висловлювання; морфологічне оформлення схеми висловлювання; розвиток навичок поширення речення другорядними членами (з опорою на запитання та без них); коригування за необхідності навички роздільного

написання слів у реченні (у тому числі написання прийменників з наступним словом).

Корекційна робота над формуванням морфологічної системи передбачає розвиток спостереження за різними граматичними формами слів; розвиток навички морфологічного аналізу префікса, суфікса, кореня; розвиток та удосконалення навичок добору спільнокореневих слів; уточнення та диференціювання значень суфіксів, префіксів та похідних слів з ними; розуміння ролі закінчення у зв'язках слів у реченні; формування орфографічної пильності щодо написання слів з різними орфограмами у правильній граматичній формі. На цьому етапі необхідна корекційна робота у зв'язку з вивченням учнями частин мови: розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на запитання різних частин мови; розпізнавання та розрізнення таких слів у мові за різними ознаками; закріплення вміння визначати лексико-граматичне значення частин мови; вправлення в орієнтуванні в частинах мови; закріплення умінь визначати спочатку кожен частину мови окремо; опанування навички диференціації різних частин мови; розвиток умінь групувати слова, встановлювати граматичний зв'язок між ними.

На *п'ятому* етапі синтаксична система мови переходить на вищий щабель розвитку. Корекційна робота спрямована на: закріплення вміння ставити запитання до всіх слів у реченні; встановлювати зв'язки між словами та словосполученнями у реченні; ділити речення на окремі словосполучення; розвиток умінь поширювати речення однорідним членами; розвиток розуміння безсполучникових та сполучникових складних речень з сурядним і підрядним зв'язком; розвиток навички побудови складних речень із заданих простих чи самостійно з опорою на наочність та без неї, запитання; вправлення учнів у вживанні складних речень в усному та писемному мовленні.

На *п'ятому* етапі вчитель-логопед проводить роботу із: закріплення умінь групувати різні частини мови, встановлювати граматичний зв'язок між ними; формування та узагальнення знань про морфемну будову слова;

орієнтування у морфемній будові слова; розрізнення форм одного і того ж слова та спільнокореневих слів; розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на запитання до різних частин мови; розпізнавання та розрізнення частин мови за різними ознаками; розвиток умінь групувати різні частини мови, встановлювати граматичний зв'язок між ними; закріплення навичок визначати лексико-граматичне значення різних частин мови; розвиток орфографічної пильності до засвоєних орфограм, до написання слів у правильній граматичній формі.

№	Напрями корекційно-розвиткової роботи	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів
Етап визначення труднощів			
1	Визначення стану сформованості граматичної системи словозміни, словотвору, синтаксису.	<p>Обстеження:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розуміння і наявність у мовленні змін основних частин мови (іменників, дієслів, прикметників) за морфологічними категоріями (рід, число, відмінок і т. д.); - розуміння і наявність у мовленні словотворчих морфем, процесу словотвору; - вміння виділяти на практичному рівні спільну морфему (префікс, суфікс) у ряді слів (морфологічний аналіз); - розуміння повідомлення (ситуації), виділення дитиною окремих компонентів ситуації (суб'єкта, об'єкта, дії) та встановлення на цій основі смислових зв'язків між словами; - обсяг речення та оволодіння дитиною різними синтаксичними 	<p>У процесі обстеження важливо визначити рівень граматичного розвитку дитини, тобто розуміння і використання у власному мовленні граматичних форм (словозміни).</p> <p>Необхідно визначити наявність і розуміння числових, відмінкових закінчень іменників з урахуванням різноманіття їх предметно-синтаксичного значення (зв'язки між словами в реченні), типів відмінювання іменників; особових форм дієслова; числових, родових і відмінкових закінчень прикметників.</p> <p>Особливості виконання цих завдань дозволяють:</p> <ul style="list-style-type: none"> - міркувати про сформованість системи відмінкової словозміни (при правильних відповідях) або несформованість (при наявності помилок); - визначити характер цих помилок: <ul style="list-style-type: none"> а) відсутність форм слів; б) заміни форм непрямих відмінків називним, заміна форми даного непрямого відмінка формою іншого непрямого відмінка (близького або далекого за значенням); в) нерозрізнення відмінкових закінчень по типах відмінювання; г) використання ненормативних

		<p>конструкціями (складні безсполучникові речення, непоширені і поширені речення із сурядним і підрядним зв'язком, правильне розуміння і породження синтаксичних конструкцій (пасивних, інвертованих, порівняльних з прямим порядком слів).</p>	<p>форм, регулярне або нерегулярне використання форм слів; г) нерозуміння предметно-синтаксичної ролі слова, вираженого формою того або іншого відмінка (неправильна змістова відповідь дитини на задане педагогом запитання); д) збереженість або порушення морфологічної структури слова при його граматичному оформленні; е) неправильне, нестабільне відтворення фонетичного складу закінчення, його пошуки (особливо для дітей з алалією).</p> <p>Аналіз цих помилок має велике значення для диференціальної діагностики різних варіантів мовленнєвого порушення (моторної алалії, загального недорозвитку мовлення первинного чи вторинного характеру (наприклад, обумовленого інтелектуальними порушеннями різного ступеня прояву).</p> <p>Дослідження вміння виділяти у ряді слів на практичному (а потім теоретичному, усвідомленому) рівні спільну морфему (префікс, суфікс, закінчення) відбувається засобами ігор, вправ, завдань, у процесі яких дітям, наприклад, необхідно доповнити слова, початі педагогом (з опорою на наочність та без неї).</p> <p>Необхідність одержання даних, що характеризують особливості в засвоєнні синтаксичної системи мови в процесі програмування мовленнєвого висловлювання на синтаксичному рівні, диктується важливістю цього розділу, коли необхідно встановити:</p> <p>а) набір синтаксичних конструкцій, якими володіє дитина, уміння складати речення, використовуючи прості, поширені, складні конструкції. Іноді відбуваються утруднення в побудові деяких складнопідрядних речень (наприклад, із сполучником «який»), в узгодженні числівника з іменником у непрямих</p>
--	--	---	--

			<p>відмінках. Прийменники використовуються чи не використовуються, в яких значеннях;</p> <p>б) засвоєння дитиною синтаксичних значень відношень, виражених синтаксичними морфемами, що виявляються в правильному розпізнаванні синтаксичної функції слова і розумінні змісту речення;</p> <p>в) можливості самостійного вираження дитиною зазначених відносин за допомогою синтаксичних і морфологічних засобів мови (самостійна побудова речень);</p> <p>г) засвоєння дитиною синтаксичних зв'язків слів у реченні, що базується на синтаксичному способі розпізнавання граматичної форми підпорядковуючого слова;</p> <p>г) оволодіння синтаксичними трансформаційними операціями (звуження і розширення обсягу речення, перестановка слів у ньому, переведення однієї конструкції в іншу) і синтаксичною синонімією;</p> <p>д) можливість перевірки дитиною синтаксичної правильності речення.</p>
1 етап			
2	<p>Слухові процеси (увага, сприймання, пам'ять, контроль). Спрямованість уваги на граматичне оформлення мовлення. Диференціація граматичної форми слів.</p>	<p>Розвиток слухових процесів на матеріалі зверненого мовлення у процесі сприймання мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння граматичної та морфологічної системи словозміни. Розвиток уваги до зміни граматичних форм слів залежно від роду, числа, відмінка, часу дії.</p>	<p>Порушення розвитку слухових процесів призводить до труднощів сприймання і диференціації мовленнєвих звуків, до нечіткої артикуляції, труднощів формування фонетичних образів слів, що перешкоджає правильному розпізнаванню звуків і, таким чином, впливає на вимову і розуміння слів, а також їх написання.</p> <p>Основна увага в роботі приділяється формуванню практичного розуміння цілого ряду граматичних форм, категорій, понять. Перш за все формується у дітей спрямованість уваги на граматичне значення слова, тобто розуміти слово не тільки з урахуванням його кореневої частини, лексичного значення, але і граматичного оформлення. Починати роботу потрібно з таких</p>

			<p>граматичних форм, значення яких розуміє і усвідомлює дитина. Практичні завдання: покажи, придумай речення, доскажи потрібне слово, відгадай та ін. Наприклад, одна і множина предметів, дій, якостей, слова в різних відмінках, розрізнення речень, які мають однаковий лексичний склад, але різне граматичне оформлення (Тато допомагає сину. Син допомагає тату. Хто просить про допомогу?)</p> <p>Розвиток контролю відбувається в усному і писемному мовленні. Наприклад. Чи правильно це? виправ помилку: Великий яблуко лежить на столі. Або вправа на доповнення речення. Наприклад. У саду ростуть (яблуко, яблука).</p>
3	<p>Словотвір.</p> <p>Слухові процеси (сприймання, увага, контроль).</p> <p>Розуміння значень похідних слів.</p> <p>Диференціація за значенням словотворчих морфем.</p> <p>Вживання похідних слів у словосполученні, реченні, власному мовленні.</p> <p>Контроль та самоконтроль на морфологічному рівні.</p>	<p>Розвиток спостережень за мовними явищами та умінь їх узагальнювати.</p> <p>Розвиток слухової уваги в процесі сприймання мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння морфологічної системи словотворення.</p> <p>Розвиток розуміння значення похідних слів з різними словотворчими морфемами, наприклад, суфіксів зі значенням умістилища (<i>пісочниця, цукорниця, серветниця</i>), недорослості (<i>вовк – вовчєня, тигр – тигрєня, білка – білчєня</i>), зменшеності (<i>стіл – столик, ваза – вазочка</i>), присвійності (<i>вовчий, свинячий, білячий</i>), матеріалу</p>	<p>Метою є формування умінь:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сприймати звернене мовлення та вслуховуватись в нього; - помічати зміну граматичної форми одного і того самого слова; - співставляти слова за звучанням і значенням у зв'язку із зміною граматичної форми. <p>Робота спрямована на розвиток розуміння, утворення та використання словотворчих морфем різних частин мови.</p>

		<p>(скляний, дерев'яний, гумовий); префіксів (прийшов, приїхав; заніс, приніс; вилив, виніс) і т. п.</p> <p>Формування умінь вбачати різницю в значенні споріднених слів з різними префіксами (вбіг – вибіг-перебіг), суфіксами (будинок – будиночок); бачити певну узагальненість значення неспоріднених слів з одним і тим же префіксом (дочитав, дописав) чи суфіксом (будівник, гірник).</p> <p>Збагачення словника похідними словами.</p> <p>Розвиток уміння використовувати утворені слова у складі словосполучень, речень.</p>	
4	<p>Узгодження слів у словосполученні, реченні.</p> <p>Грамматичні форми слів (однина – множина іменників, прикметників, дієслів; відмінкові закінчення іменників).</p> <p>Узгодження прикметників з іменниками.</p> <p>Узгодження іменників з дієсловами.</p> <p>Рід дієслів.</p> <p>Узгодження числівників з іменниками.</p> <p>Прийменник у в словосполученнях, реченнях.</p>	<p>Формування умінь розрізняти та вживати слова в правильній граматичній формі.</p> <p>Формування уміння узгоджувати на практичному рівні іменники та прикметники у роді, числі, відмінку; визначати рід, число іменника за родовою чи числовою формою прикметника (з опорою на наочність).</p> <p>Формування навички узгодження іменників та дієслів у числі та роді; добору дії (за питанням) до заданих предметів.</p> <p>Формування умінь помічати зміну закінчень одного і того самого слова</p>	<p>Метою цього етапу є формування у дітей уміння впізнавати предмети за основними ознаками, орієнтуючись не тільки на лексичне значення слова, але і на граматичне та фонетичне звучання закінчень у словах. Наприклад. Відгадування описових загадок з опорою на картинку, а потім і без них: «Хитра, руда, пухнаста». «Швидкий, колючий, боязливий». Потім за демонстрацією дій та за картинками складаються словосполучення та речення з іменниками в непрямих відмінках без прийменників та з ними.</p> <p>Узгодження дієслів минулого часу з іменниками в роді та числі має певну поетапність. Спочатку це відбувається на іменниках чоловічого роду (хлопчик малював, поїзд їхав, кіт їв), потім на іменниках жіночого роду (дівчинка танцювала, синичка прилетіла, машина їхала), на іменниках середнього роду</p>

		<p>(іменників, прикметників, дієслів) у однині та множині (<i>помідор-помідори, вікно-вікна, дорóга-дорóги; листок зелений-листки зелені; літак летить-літаки летять</i>).</p> <p>Формування умінь диференціювати дієслова минулого часу за родами (<i>Женя упав, Женя упала</i>).</p> <p>Формування умінь правильно узгоджувати та змінювати слова в реченні.</p> <p>Формування практичної навички узгодження прикметників з іменниками (<i>дерево високе, річка широка, м'яч круглий, ночі темні; сорочка чиста, а сорочки чисті</i>); числівників з іменниками за родами та числами (<i>два огірка, дві вишні; п'ять курчат</i>) та самостійно відбирати відповідні форми слів.</p> <p>Формування умінь уживати прийменниково-відмінкові конструкції у словосполученнях та реченнях (<i>Хлопчик вийшов з будинку. Машина під'їхала до річки</i>).</p> <p>Формування навички смислового та звукового співставлення слів та речень (особливо для дітей з моторною алалією).</p>	<p>(сонце зайшло, дерево хиталося, гусеня з'їло) та їх диференціація (<i>їхав – їхала – їхало – їхали</i>).</p> <p>Для засвоєння прийменників у словосполученнях і реченнях можна виконувати наступні вправи.</p> <p>Вправи на орієнтацію в просторі з використанням прийменників. Наприклад «Хто де сховався». «Куди що поставити».</p> <p>Скласти і записати словосполучення: на парті, на шафі, на дереві; над лісом, над водою, над столом тощо.</p> <p>Вправа «Доповни речення». Книга лежить ... столі. Кіт сховався ... столом. Вчитель стоїть ... стола.</p> <p>Складання речень (словосполучень) за картинкою, записати. Наприклад. М'яч під шафою. Книга на парті.</p> <p>Вправа «Добери потрібний прийменник запиши». [в, у, на]: працює __ полі, __ школі, __ магазині, __ бібліотеці.</p> <p>Такі вправи допомагають краще розуміти і використовувати прийменники в усному і писемному мовленні, підвищуючи рівень мовної (граматичної) компетентності учнів з мовленнєвими потребами.</p>
--	--	--	---

5	<p>Синтаксична сторона мовлення. Словосполучення. Речення. Поєднання слів у словосполученнях та реченнях з дотриманням правильних граматичних форм. Встановлення граматичного зв'язку слів (практично). Синтаксичні конструкції за метою висловлювання (практично). Типи речень (просте непоширене, поширене). Кількість слів у реченні. Складання речень (з різними опорами). Інтонування речень під час читання. Записування речень.</p>	<p>Формування та уточнення синтаксичних значень слів. Формування умінь поєднувати слова в словосполученнях і реченнях відповідно до синтаксичних значень слів у складі речення (словосполучення) і формування синтаксичних стереотипів. Формування синтаксичних зв'язків слів у словосполученнях і реченнях та відповідного їх граматичного оформлення. Збагачення мовлення школярів словами і синтаксичними конструкціями (словосполучення без прийменників; реченнями, різними за метою висловлювання). Формування вміння встановлювати зв'язок слів у реченні за запитаннями. Привертання уваги до складу простого поширеного речення. Формування умінь орієнтуватися в структурі простого непоширеного, поширеного речення. Формування умінь визначати кількість слів у реченні. Формування умінь складати речення із заданою кількістю слів з опорою на наочність: за сюжетними та предметними</p>	<p>Зазначений вид роботи має на меті розширення однослівного речення, з'єднання в речення назви окремих елементів ситуації, оформлюючи їх граматично. Наприклад, такі конструкції: - суб'єкт і його дія (машина їде); - дія і її об'єкт (або місце, або знаряддя, або образ дії) (хлопчик читає книгу). Синтаксичні і морфологічні конструкції, якими в першу чергу необхідно оволодіти дитині, мають бути найбільш наближеними до розмовного мовлення та знайомими за змістом. На фоні цих конструкцій відпрацьовуються різні морфологічні узагальнення. Основними видами роботи є: смислова диференціація слів за граматичними морфемами (суфіксами, префіксами, закінченням), які в ходять в склад цих слів; морфологічне співставлення основного і похідного слів; утворення по аналогії (відповідно до мовленнєвих можливостей дитини). Для дітей з важкими формами моторної алалії пропонується робота, яка починається з морфем (закінчень): їх розуміння, виділення, спостереження. Необхідно використовувати такі морфеми, які необхідні для граматичного оформлення елементарного речення та виражають найбільш легкі значення для сприймання (чашка-чашки, чашкою; іде-ідуть. Хлопчик узяв чашку, ложку, тарілку). Розвиток граматичного контролю: оцінка правильності і неправильності речень з граматичної точки зору. Наприклад. У саду ростуть яблуко. Яблука велике і смачне. Доповни речення. На дереві сидить маленьке пташка.</p>
---	--	---	--

		<p>малюнками, за схематичним зображенням.</p> <p>Розвиток умінь правильно інтонувати речення у власному мовленні та під час читання.</p> <p>Розвиток навички граматичного оформлення речень на письмі.</p> <p>Формування навичок синтаксичних трансформацій речення (розширення, звуження, відновлення деформованого речення).</p>	
2 етап			
6	<p>Предметне значення граматичних морфем.</p> <p>Розуміння граматичних категорій.</p> <p>Відмінкові значення іменників.</p> <p>Узгодження різних частин мови.</p> <p>Числові форми іменників, прикметників, дієслів.</p> <p>Родові форми іменників, прикметників, дієслів.</p> <p>Часові форми дієслів.</p> <p>Видові форми дієслів.</p> <p>Просторове значення прийменників.</p> <p>Значення особових закінчень дієслів з узгодженим займенником в однині та множині.</p>	<p>Уточнення та розвиток розуміння граматичних категорій у імпресивному мовленні.</p> <p>Формування граматичних значень та відношень, виражених різними граматичними категоріями та граматичними морфемами.</p> <p>Формування практичної навички утворення і вживання відмінкових значень граматичних форм іменника.</p> <p>Формування практичної навички узгодження прикметників з іменниками, числівників з іменниками у роді, числі, відмінку та самостійно відбирати відповідні форми слів.</p> <p>Розширення обсягу розуміння різних форм</p>	<p>На цьому етапі враховується послідовність засвоєння в імпресивному та експресивному мовленні граматичних форм в умовах нормотипового онтогенезу.</p> <p>Для розвитку навички узгодження частин мови можна використовувати завдання типу: Підбери слово (прикметник). Який буває ліс? (густий, зелений, осінній ...).</p> <p>Для привертання уваги до граматичного оформлення слів рекомендується використовувати вправи типу: Знайди зайве слово (малює, стрибає, написала, співає).</p> <p>Формування предметного значення відмінкових форм відбувається у процесі відповідей дитини на запитання, які відносяться до відповідної словоформи в реченні (із зоровою опорою та без).</p> <p>Наприклад, родовий відмінок в значенні матеріалу, з якого зроблено предмет (З чого майстер робить глечик? З глини).</p> <p>Парадигма відмінювання іменників представлена у відповідному розділі з граматики в посібнику Данілавічюте Е.А., Трофименко Л.І., Ільяна В.М., Рібцун Ю.В., Мартинюк</p>

		<p>слів та граматичних способів вираження різних відношень (наприклад, правильно співвідносити закінчення запитання прикметника: <i>який?</i> – <i>зелений</i>).</p> <p>Формування навички практичного морфологічного аналізу, оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичних змін. Уточнення та формування предметного значення числових форм (однина і множина іменників, прикметників, дієслів теперішнього часу: <i>крило-крила, дерево-дерева, великий-великі, летить-летять</i>).</p> <p>Формування предметного значення родових форм.</p> <p>Формування умінь помічати одне і те саме слово у різних відмінках на основі запитань і вилучати його із тексту.</p> <p>Засвоєння значень дієслова однини і множини теперішнього, минулого та майбутнього часу (<i>літає-літав-буде літати; літають-літали-будуть літати</i>).</p> <p>Розуміння, засвоєння видових форм слів і правильне використання у мовленні. Формування предметного значення особових закінчень дієслів з узгодженим займенником в однині</p>	<p>З.С., Грибань Г.В. Психолінгвістичні дидактичні технології діагностики і подолання мовленневих порушень у молодших школярів з важкими порушеннями мовлення: навчально-методичний посібник (2022). https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734273</p> <p>Види робіт:</p> <ul style="list-style-type: none"> - складання дітьми словосполучень, речень з одним і тим же словом в різних відмінках (стіл, стола, під столом, на столі); - читання спеціально дібраних текстів, в яких одне і те ж слово вживається в усіх відмінках, та відповіді дитини на запитання педагога з відповідними словоформами. <p>Дієслівне керування. Практичне визначення синтаксичної ролі іменника є відпрацювання правильного використання різних відмінкових форм іменника з одним і тим же дієсловом. Наприклад, відповіді на запитання, скласти речення (на основі картинок, прочитаних тестів): Читає хто? Мама. Кому? Сину. Що? Казку. Де? Вдома. З ким? З татом. Коли? Ввечері.</p> <p>Раніше і швидше діти оволодівають розмежуванням родових закінчень дієслів минулого часу чоловічого і жіночого роду. Потім починають оформлювати закінчення прикметників, диференціюють відмінкові форми, розмежовують родові закінчення числівників.</p> <p>Тому спочатку визначається рід іменника по формі дієслова минулого часу, співвіднесення займенника чи прикметника з відповідним іменником. Після цього діти підводяться до практичного виділення родових закінчень дієслів і прикметників. Наприклад, ряд слів з однотипними закінченнями (<i>співала, йшла, говорила; співав, йшов, говорив</i>).</p>
--	--	--	--

		та множині (я малюю, ти малюєш, він (вона, воно) малює, ми малюємо, ви малюєте, вони малюють); прийменників «від, до, на, в, з (із), під», що означають просторове розміщення предметів у поєднанні із відповідними відмінковими формами іменників.	
7	Словотвір. Різні види словотвору. Слухові процеси (сприймання, увага, контроль). Префікси, суфікси та їх значення. Морфологічний аналіз.	Розвиток здібності до спостереження та узагальнення мовних явищ. Розвиток слухової уваги в процесі сприймання мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння морфологічної системи словотвору. Розвиток морфологічного аналізу. Узагальнення (закріплення) знань про морфологічний склад слова. Засвоєння різних видів словотвору (суфіксальний, префіксальний, приєднання слів). Розвиток розуміння словотворчих морфем іменників, прикметників, дієслів. Розвиток умінь утворення слів та їх практичного використання у власному мовленні. Розвиток навичок суфіксального	Подолання труднощів морфологічної системи словотвору відбувається на основі розвитку розумових дій і операцій: 1. Порівняння похідних і твірних слів за звучанням і значенням (з опорою на наочність та без неї). Послухати слова і визначити, які предмети вони позначають: якісь речі, предмети, чи там, де вони зберігаються (мило, пісок, хліб; мильниця, пісочниця, хлібниця (або: великі це предмети, чи маленькі, наприклад: вазон – вазончик, помідор – помідорчик, барабан – барабанчик. Якщо дитина розуміє значення цих слів, то на практичному рівні вона може зіставити пред'явлені слова і за звучанням. У процесі співставлення похідних слів виділяється спільний афікс (суфікс, префікс). 2. Визначення загального звучання словотвірних морфем. Мильниця, цукорниця, серветниця. Виділення спільної морфеми. 3. Присвоєння значення виділеній морфемі сприяє розвитку у дітей уміння визначати значення морфеми, спрямованості уваги на морфологічний склад слова, виділення словотворчої морфеми на практичному рівні: (хлібниця, цукорниця, цукерниця означає те, що їдять, чи те, куди кладуть хліб, цукор, цукерки? Що тобі про це підказало?); зайчик, пальчик,

		<p>словотвору іменників, прикметників. Розвиток навичок префіксального словотвору дієслів. Розвиток навичок утворення складних слів (<i>сніг падає – снігопад, довгий ніс – довгоніс, довгоносик, рука – крило – рукокрилий, чорні брови – чорноброва</i>); утворення споріднених слів з опорою на лексичне і граматичне значення морфем. Збагачення словника похідними словами.</p>	<p>хлопчик, перчик – це щось велике, чи маленьке? Що тобі про це підказало, яка частинка слова? 4. Утворення слів за аналогією. 5. Перенос та генералізація. 6. Класифікація похідних слів за значенням. Наприклад, ти вибираєш предмети, а ти те, де вони зберігаються; ти великі предмети, а ти – маленькі. Назвати їх, записати. Більш складні завдання пропонуються для утворення слів. Наприклад, замінити словами задані словосполучення: багато фруктових дерев, працівник саду, маленький сад (сад, садівник, садочок). 6. Формування контролю і самоконтролю в усному мовленні на морфологічному рівні. Для цього дитина слухає слова, які вимовляє педагог, в яких неправильно використовуються словотворчі морфеми іменників, прикметників, дієслів. Дитина повинна відповісти, чи правильно це. Проводиться з опорою на одну пару картинок, а потім на декілька. Використовуються однотипні афікси. Апельсиновий, банановий, абрикосовий. На рівні писемного мовлення розвиток умінь аналізувати звуко-буквений склад морфем відбувається спочатку з опорою на зорове сприймання (фішки, картинки, схеми та ін.), потім з опорою на власне промовляння та за уявленням.</p>
8	<p>Споріднені слова. Слухова увага до морфологічного та граматичного оформлення слів.</p>	<p>Формування умінь виділяти у ряді слів слова з однотипним морфологічним оформленням на практичному рівні. Формування умінь добирати споріднені слова за допомогою запитань педагога.</p>	<p>Продовжується робота, проведена на попередніх етапах. Привертається увага до однотипного морфологічного оформлення слова. Дітям пропонується назвати картинку, прочитати уголос слова (наприклад, лимон, лимончик, лимонний, лимонад). Порівняти, як вони звучать. Поміркувати, чи є в цих словах спільна частина. Назвати її.</p>

		<p>Розвиток багатоаспектності значення слова. Розширення словникового запасу.</p>	<p>Відшукати слово, від якого пішли інші схожі слова. За потреби записати, виділити спільну частину, позначити позначкою тощо. Оволодіння умінням підбирати спільнокореневі слова, помічати в них схожість і відмінність з погляду семантики і звучання значною мірою збагачує словник дітей, сприяє формуванню елементарних морфологічних узагальнень і морфологічної пильності.</p>
9	<p>Практичний морфологічний аналіз префіксів, суфіксів, кореня. Розумові операції з морфемами. Спільнокореневі слова.</p>	<p>Формування навички практичного морфологічного аналізу слова, оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичних змін. Формування розумових операцій з мовними одиницями (морфемами): порівняння, узагальнення, співвіднесення, перенос та генералізація (узагальнення) правил морфологічного оформлення слів (утворення похідних слів за аналогією, самостійно). Розвиток та удосконалення навичок морфологічного аналізу префіксів, суфіксів, кореня. Узагальнення (закріплення) знань про морфологічний склад слова. Розвиток умінь визначати місце морфеми в слові; знаходити загальну морфему в низці спільнокореневих і одноафіксальних слів;</p>	<p>Продовження роботи, початої на попередньому етапі. Спочатку формується утворення іменників зі значенням зменшеності, пестливості, недорослості; дієслів доконаного і недоконаного виду, а також дієслів з найбільш поширеними префіксами. Така робота включає уточнення значення словотворчих елементів. Далі проводиться робота по накопиченню спостережень дитини над звуковим оформленням засвоєних суфіксів, префіксів та їх практичному виділенню. Педагог називає слова одного і того ж морфемного ряду (виделочка, стіночка, білочка, валізочка, ямочка тощо; зайшов, забіг, заніс, залив, залетів тощо). Зазначені ряди слів багато разів називаються педагогом в різних текстах, реченнях, загадках, ігрових ситуаціях. Під час засвоєння знань про будову слова в учнів відбувається розвиток розумових дій та операцій з мовними знаками з метою формування навичок словотвору, розширення за рахунок цього лексичного запасу з урахуванням порушених механізмів мовленнєвої діяльності: формування звукових образів слів, морфем, що пов'язано із здатністю розрізняти складовий і фонематичний склад слів, сукцесивний аналіз (уміння встановлювати певну послідовність</p>

		<p>встановлювати значення морфеми. Розвиток умінь виділяти всі значущі частини слова; групувати спільнокореневі слова, класифікувати словотворчі гнізда зі схожими звуковими комплексами (омонімічними коренями), розрізняти спільнокореневі слова і синоніми; добирати слова зі спільною афіксальною морфемою. Формування контролю за семантикою і морфологічним оформленням похідних слів (<i>стільчик – це великий предмет чи маленький?</i>).</p>	<p>фонем у словах), слухова пам'ять (запам'ятовувати звукові образи слів), рухова пам'ять (здатність аналізувати і запам'ятовувати м'язові відчуття при вимові звуків і слів), суцесивний синтез (охоплення, утримання та відтворення мовних рядів, оперування руховим рядом), практичне морфемне членування сприйнятого мовлення, утримання в різних слова схожих елементів (заходить-забігає-заносить; лисеня-кошеня-тигрень).</p> <p>Для здійснення операції морфемного аналізу, дитині необхідно навчитися виділяти звуковий (буквений) склад морфем. Значна увага приділяється формуванню в учнів виконувати звуко-буквений аналіз слів. Морфемний аналіз (розбір слова за будовою) формується з метою визначити, із яких значущих частин (морфем) складається слово, тобто визначення його складу і структури. У результаті дитина починає вимовляти за наслідуванням слова з певними морфемами, виділяти їх, потім самостійно утворювати по аналогії похідні слова.</p> <p>На основі навички практичного виділення морфем накопичується спостереження дітей за способами їх організації, тобто засвоюються граматичні стереотипи словозміни і словотвору.</p> <p>Для тяжких випадків мовленнєвого порушення виділення морфеми, особливо представленої одним звуком, рекомендовано співвідносити з літерою. Так запам'ятовуються літери та їх значення.</p>
10	Речення. Синтаксичні зв'язки в реченні. Правильне використання	Привертання уваги до складу простого поширеного речення. Розуміння і вживання спонукальних речень, розповідних,	Метою є навчити дітей виділяти зі складу речення слова, що відповідають на запитання про що? про кого? говориться в реченні (тобто виділяти підмет) і групу слів, що відповідають на запитання що

<p>граматичних форм слів у реченні. Розуміння змісту речення, синтаксичних зв'язків слів. Складання та використання простих речень. Синтаксичні трансформації. Роздільне написання слів у реченні.</p>	<p>непоширених і поширених речень, які складаються з трьох-п'яти членів. Формування навичок виділення предмета і дії із речень за допомогою запитань: <i>хто? що робить? що робив?</i> і розпізнавання цих питань (про предмет; про дію чи стан). Формування уміння правильного використання різних відмінкових форм іменника при одному і тому самому дієслові. Формування синтаксичних зв'язків слів у словосполученнях і реченнях та відповідного їх граматичного оформлення. Формування уміння складати прості речення з 2-5 слів та користуватися ними. Складання і вживання простих речень з іменниками і дієсловами теперішнього і минулого часів в однині і множині. Засвоєння різних типів синтаксичних конструкцій: простого поширеного речення з попереднім відпрацюванням елементів структури речення (словосполучень). Розвиток навичок побудови простих непоширених та поширених речень з опорою та без опори на</p>	<p>робить? (тобто виділяти групу присудка). Для цієї роботи можуть бути використані речення з простим, іменним складеним присудком. Наприклад. Дмитрик буде льотчиком. Ліс густий. Ця нора лисяча. Листи відправлені. Подібні вправи будуть сприяти засвоєнню різних форм вираження присудка і збагачувати мовлення дитини, з одного боку, з іншого боку – будуть готувати її до засвоєння теоретичних знань про мову, зокрема, засвоєнню поняття «присудок». Ефективним способом практичного визначення синтаксичної ролі іменника є відпрацювання правильного використання різних відмінкових форм іменника при тому самому дієслові. З цією метою доцільно використовувати прийом постановки педагогом різних синтаксичних запитань до одного й того самого дієслова і відповідей дитини на них. Наприклад. Малює хто? Хлопчик. Малює що? Метелика. Малює чим? Олівцем. Продовженням будуть завдання на складання словосполучень і речень зі слів в заданій граматичній формі. Розвиток уміння побудови речення відбувається шляхом вправ на самостійне конструювання речень з аналізом їх словесного складу, побудови графічної схеми створених речень, самостійної побудови речень за графічними схемами. З метою розвитку синтаксичних трансформацій дитині пропонується послухати речення, відповісти на запитання, поставлені педагогом до членів цього речення і повторити його так, як зрозуміла дитина. Для розширення – додаткові запитання до членів речення, для звуження – передати зміст речення коротко. На основі засвоєння зазначених граматичних категорій формується і розуміння деяких синтаксичних конструкцій (спочатку з</p>
--	--	---

		<p>наочність, запитання, побудова відповідних графічних схем.</p> <p>Коригування, за необхідності, навички роздільного написання слів у реченні.</p> <p>Формування навичок синтаксичних трансформацій речення (розширення, звуження, відновлення деформованого речення).</p>	<p>семантичною підказкою, потім на основі урахування граматичного оформлення слів).</p> <p>Наприклад.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кіт більший за мишу. (Хто великий, хто маленький?). Дідусь старший за онука. (Хто ходить в садок, а хто на пенсії?). - Червона стрічка довша за зелену. (Яка стрічка коротка, яка довга?). - Автобус наздоганяє машину. (Що їде попереду, а що позаду?). <p>Додаткова інформація з цього виду роботи представлена у посібниках: Данілавічюте Е.А., Трофименко Л.І., Ільяна В.М., Рібцун Ю.В, Мартинюк З.С., Грибань Г.В. Психолінгвістичні дидактичні технології діагностики і подолання мовленнєвих порушень у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення: навчально-методичний посібник (2022). https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734273</p> <p>Трофименко Л.І. Алалія: підтримка дитини з особливими мовленнєвими потребами в освітньому середовищі: навч.–метод. посіб. (2023). https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739525</p>
--	--	--	--

3 етап

11	<p>Будова слова.</p> <p>Спільнокореневі слова.</p> <p>Правопис слів з ненаголошеними звуками в корені.</p>	<p>Узагальнення (закріплення) знань про морфологічний склад слова.</p> <p>Формування умінь добирати слова з однаковим коренем і різними морфемами (суфіксом, префіксом) та слова з однаковими морфемами, але різним коренем.</p> <p>Формування орфографічної пильності щодо написання слів з ненаголошеними звуками <i>e, u</i> в корені.</p>	<p>Вирішення поставлених завдань відбувається на основі:</p> <ul style="list-style-type: none"> - умінь утворювати слова за аналогією; - виконання практичних завдань, наприклад, вписати споріднені слова; - дібрати інше слово з таким же коренем, наприклад, серед інших слів з іншим коренем; прочитати, записати, позначити корінь; - аналогічні вправи з іншими частинами слова; - відшукати в реченні, тексті слова з однаковими морфемами; - прочитати слова, визначити наголос; - списати слова, вставивши пропущені букви, визначити наголос;
----	--	---	--

			<p>- знайти помилку в слові (написання <i>e, u</i> в корені);</p> <p>- встановити різницю між наголошеним звуком у слові та ненаголошеним (в яких словах звук звучить чітко, виразно).</p>
12	<p>Речення. Записування речень. Зв'язок слів в реченні. Прості непоширені та поширені речення. Синтаксичне значення слів у реченні. Синтаксичні трансформації.</p>	<p>Розвиток умінь будувати та записувати граматично правильне речення на задану тему чи за подіями власного життя з опорою та без опори на наочність, запитання, різні мовні ситуації тощо.</p> <p>Розвиток умінь визначати межі речення у письмовому тексті та правильно оформлювати речення під час письма.</p> <p>Формування умінь узгоджувати на практичному рівні іменники та прикметники у роді, числі, відмінку, визначати рід, число іменника за родовою чи числовою формою прикметника (з опорою на наочність).</p> <p>Формування умінь виділяти прикметник з речень за запитаннями, добирати (за запитаннями) ознаки до предметів.</p> <p>Формування навички узгодження іменників та дієслів у числі та роді, добирати дії (за запитанням) до заданих предметів.</p> <p>Формування на практичному рівні умінь використовувати займенник для заміни</p>	<p>Мовленнєвий план роботи над словосполученням і реченням спрямовується на розширення наявних у дітей типів словосполучень і синтаксичних конструкцій:</p> <p>– формування елементарного синтаксичного аналізу речення і словосполучення (виділення слів, що відносяться до групи підмета і присудка);</p> <p>- практичне засвоєння дітьми форм синтаксичного зв'язку слів у реченні (узгодження, керування, примикання) і способів їх мовного позначення.</p> <p>Приклади вправ.</p> <p>«Закінчити речення». На галявині розцвіли весняні... (квіти).</p> <p>Списати речення, відшукати і підкреслити слова, які відповідають на запитання <i>який? яка? яке? які?</i></p> <p>Вставити пропущені букви. Наприклад. За с...лом протікає гл...бока річка.</p> <p>«Знайди зайве». Знайти зайву картинку за родовою (чи числовою) формою серед серії картинок одного роду (числа) та однієї картинки іншого роду (числа). Записати, підкреслити.</p> <p>Прочитати на картках слова (назви предметів). Усно дібрати (або вибрати з поданих) до них назви дій.</p> <p>Записати словосполучення, скласти з ним речення.</p> <p>Синтаксичне значення слів у реченні відпрацьовується з опорою на запитання до різних членів речення та самостійно.</p> <p>У процесі засвоєння складних синтаксичних конструкцій використовуються завдання на розуміння змісту речення за</p>

		<p>повторюваних слів у тексті.</p> <p>Формування навичок синтаксичних трансформацій речення (розширення, звуження, відновлення деформованого речення).</p> <p>Формування умінь інтонаційно оформлювати речення у власному мовленні та під час читання, виділяти на слух речення з тексту.</p> <p>Розвиток навички правильно використовувати розділові знаки, що позначають кінець речення (крапка, знак питання, знак оклику).</p> <p>Розвиток слухового сприймання у процесі диктанту, самодиктанту.</p>	<p>допомогою картинки і без неї. Наприклад.</p> <p>- Дерево сховалося за дівчинку.</p> <p>- Дівчинка сховалася за дерево. Як правильно?</p> <p>Для використання займенників можна навести приклади вправ.</p> <p>«Заповни пропуски». Педагог читає невеликий текст, у якому навмисно пропущені імена, предмет. (Бабуся подарувала дідусю годинник. ___ дуже сподобався дідусю. Він відразу надів ___ на руку).</p> <p>«Заміни займенником». Тані купили Таніну улюблену іграшку. Таня любить гратися з іграшкою. (Тані купили її улюблену іграшку. Таня любить гратися з нею).</p> <p>«Відгадай, хто це?» (Марійка і Сергій пішли до парку, Вона захотіла з'їсти морозиво, а він – кататися на каруселі. Хто захотів з'їсти морозиво? Хто хотів кататися на каруселі?) Записати текст. Підкреслити займенники.</p> <p>Розвиток слухового сприймання, слухової уваги у процесі диктантів має свою послідовність.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Активація лексичного запасу. Опрацювання лексики, фраз, які будуть у диктанті. 2. Інтонування, контроль швидкості мовлення. 3. Застосування коротких диктантів. 4. Робота з помилками після диктанту. (самостійне виявлення). Аналіз помилок. <p>Самодиктант – це наступний етап після диктанту. Він формує навички самоконтролю, розвиває пам'ять.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Вибір тексту. Текст може бути знайомим дитині або вивчений напам'ять короткий вірш, речення. Це зменшує навантаження на слуховий аналізатор і дозволяє зосередитись. 2. Самостійний запис з підтримкою. Спочатку подумки промовити, а потім написати. 3. Використання картинок, схем як опри та підказок.
--	--	---	--

			4. Похвала за самостійність. Мотивувати дитину до подальшого вдосконалення навичок самоконтролю.
4 етап			
13	<p>Будова слова.</p> <p>Способи словотвору.</p> <p>Утворення слів з різними та однаковими морфемами.</p> <p>Добір спільнокорневих слів.</p> <p>Морфологічний аналіз префікса, суфікса, кореня.</p> <p>Виділення та позначення основи та закінчення у словах (шляхом зміни форми слова).</p> <p>Оперування морфологічним складом слова.</p> <p>Розуміння значень словотворчих морфем.</p> <p>Складання словосполучень (речення) з похідними словами.</p>	<p>Розвиток навичок словотвору в учнів різними способами (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний).</p> <p>Формування умінь учнів виділяти основу слова та закінчення шляхом спостереження за різними граматичними формами слів.</p> <p>Формування умінь виділяти у ряді слів з однотипним морфологічним оформленням спільний префікс, суфікс, корінь.</p> <p>Розвиток навичок добору спільнокорневих слів, диференціації слів з омонімічними коренями.</p> <p>Уточнення та диференціювання значення префіксів та похідних слів з ними.</p> <p>Формування навичок диференціації прийменників та співзвучних префіксів (практичним способом).</p> <p>Уточнення та диференціювання значень суфіксів та похідних слів з ними.</p> <p>Формування орфографічної пильності щодо слів із сумнівною вимовою ненаголошених <i>e</i>, <i>u</i> у коренях слів.</p>	<p>Метою етапу є продовження роботи над словотворчими процесами, застосовувати знання про будову слова в мовленнєвій практиці.</p> <p>Розвиток розуміння значення суфіксів, префіксів та їх використання у власному мовленні.</p> <p>Довільне словотворення за аналогією.</p> <p>Звертається увага на розуміння значення словотвірних елементів та використання чи невикористання їх в самостійному мовленні (наприклад, через труднощі оперування звуковим складом морфем).</p> <p>Продовжується робота над накопиченням спостережень дитини засвоєних за значенням суфіксів, префіксів, кореня та їх практичному виділенню. У процесі проведення таких видів роботи звертається увага на однотипні морфемі в словах, які промовляє педагог або читає учень (зайчєня, вовчєня, лисєня, слонєня). У результат спостережень, накопичення словника стає можливим об'єднання слів в речення. Рекомендується виконувати завдання з поступовим ускладненням на розширення речення, добір слів на розширення групи підмета, присудка. Відпрацьовуються речення з утвореними словами.</p> <p>Для диференціації прийменників та префіксів доречно використовувати такі вправи.</p> <p>Скласти словосполучення за зразком. Позначити префікси, підкреслити прийменники (доїхав до вокзалу, добіг до зупинки, з'їхав з гори). Доповнити словосполучення з зразком. Позначити префікси, підкреслити прийменники. (Зайшло</p>

		<p>Розвиток уміння довільної словозміни та словотвору слів з <i>е, и</i> у корені з метою пошуку перевірного слова.</p> <p>Розвиток навичок вибору серед ряду спільнокореневих слів та словоформ слова у якому корені <i>е, и</i> знаходяться у наголошеній позиції.</p> <p>Формування орфографічної пильності щодо слів із сумнівним звучанням дзвінких та глухих приголосних.</p> <p>Розвиток умінь довільної словозміни та словотвору слів з глухими та дзвінкими приголосними з метою пошуку перевірного слова.</p> <p>Формування орфографічної пильності щодо написання слів з вивченими орфограмами.</p>	<p>за хмару – сонце зайшло за темну хмару).</p> <p>Ненаголошені <i>е, и</i> відпрацьовуються на матеріалі значної кількості вправ. Наприклад.</p> <p>Добери перевірене слово за зразком, встав <i>е</i> чи <i>и</i>, постав наголос. (Один – багато. Перо – пера, з_мля – з_млі).</p> <p>Відпрацювання слів з сумнівними дзвінками та глухими приголосними на прикладі [<i>и-ж</i>]. Добери перевірені слова і встав пропущені букви. Познач суфікс (сте_ка – стежечка, ча_ка – чашечка, кни_ка – кни_ечка, ло_ка – ло_ечка).</p> <p>П-б. Зміни слова за зразком і встав пропущені букви. (Гри_ – гриби, ду_ – дуби, сте_ – сте_и, хлі_ – _хлі_и).</p> <p>Аналогічно добираються вправи на інші пари звуків [т-д], [х-г], [к-г], [ф-в], [ф-хв], [с-з].</p>
14	<p>Частини мови.</p> <p>Лексико-граматичне значення частин мови.</p> <p>Узгодження частин мови.</p> <p>Значення похідних слів, виражених різними частинами мови.</p>	<p>Закріплення умінь визначати лексико-граматичне значення частин мови: іменника, прикметника, дієслова.</p> <p>Розвиток навички добору іменників за лексико-граматичним значенням предметності та питаннями <i>хто?, що?</i>; прикметників за лексико-граматичним значенням ознаки предмету та питаннями <i>який?, яка?, яке?, які?</i>; дієслів за лексико-граматичним значенням предметності та</p>	<p>Закріплення відповідного етапу роботи, такого як формування предметного значення відмінкових форм іменника відбувається у процесі відповідей на запитання, що відносяться до відповідної словоформи в складі речення: Звідки вилетіла ластівка? Кого діти зустріли в лісі? Чим витирається хлопчик? Тощо.</p> <p>Розрізнення та виділення у словосполученні та реченні ознак предметів за їх назвою та запитаннями (<i>який? яка? яке? які?</i>) потребує уміння вслуховуватися в слова і правильно співвідносити закінчення питального слова та прикметника чоловічого, жіночого,</p>

		<p>питаннями <i>хто робить?, що робить?</i> Розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на запитання різних частин мови, розпізнавання та розрізнення таких слів у мові за різними ознаками.</p> <p>Розвиток умінь групувати слова, встановлювати граматичний зв'язок між ними.</p> <p>Розвиток орфографічної пильності до написання слів у правильній граматичній формі.</p>	<p>середнього роду (<i>яка? зелена, велика, тверда; який? зелений, великий, твердий</i> тощо) (тип підрядного зв'язку між елементами словосполучення – узгодження).</p> <p>Ряд вправ призначено для розвитку умінь впізнавати предмети за основними ознаками, орієнтуючись не тільки на лексичне значення слова, але і на граматичне та фонетичне звучання закінчень у словах. Наприклад. Відгадування описових загадок з опорою на картинки, а потім і без них: “Хитра, руда, пухнаста”. “Швидкий, колючий, боязливий” (в усному та писемному мовленні).</p> <p>Діти за запитаннями педагога <i>який? яка? яке? які?</i> поширюють речення. Вчать співставляти речення і доповнювати їх означеннями, а отже, однорідними членами речення, правильно узгоджуючи слова між собою. Таким же чином відбувається і синтаксична трансформація розширення речення. Наприклад: «Зелена ялинка росте в лісі». «Висока, пухнаста ялинка росте в густому лісі».</p> <p>Дієслова у реченні частіше за усе узгоджуються з іменником, якими вони виражають підмет і присудок. Отже, необхідно приділити велику увагу відпрацюванню синтаксичних зв'язків слів: узгодження іменника з дієсловом у роді і числі, а також іменника з прикметником у роді, числі, відмінку.</p>
15	<p>Речення. Головні та другорядні члени речення. Синтаксичне значення членів речення. Зв'язки між словами та словосполученнями у реченні. Синтаксичні трансформації (розширення, звуження,</p>	<p>Формування умінь самостійно складати різні типи речень за участю слухових, зорових опор.</p> <p>Розвиток навичок виділення речень з усного та письмового тексту, визначення відмінності між реченням та сполученням окремих</p>	<p>На цьому етапі одним із шляхів є відповідь дитини на запитання, а потім складати речення на основі спеціально підібраних картинок або прочитаних текстів:</p> <ul style="list-style-type: none"> - збирав що? – горіхи, кому? – білці, де? – у парку. - розповідає що? – казку, кому? – дівчинці, про кого? про що? – про вовка, про ліс. <p>Зазначеним способом можна навчити дитину оформляти</p>

	<p>упорядкування деформованого речення). Складання речень.</p>	<p>слів за наявністю завершеної думки. Коригування, за необхідності, навички роздільного написання слів у реченні (у тому числі написання прийменників з наступним словом). Формування умінь визначати головні члени речення за запитанням та за синтаксичним значенням (про кого говориться – підмет, що говориться – присудок). Формування умінь визначати другорядні члени речення, що відносяться до підмета та присудка. Розвиток умінь ставити запитання до всіх слів у реченні, встановлювати зв'язки між словами та словосполученнями у реченні, ділити речення на окремі словосполучення. Розвиток навичок синтаксичних трансформацій (розширення, звуження, упорядкування деформованого речення). Виховання акуратності, старанності.</p>	<p>відношення обставини – способу дії (відповіді на запитання <i>як?</i>), місця дії (<i>куди? де?</i>), часу дії (<i>коли?</i>), причини дії (<i>чому? через що?</i>), мети (<i>для чого?</i>). Продовженням цієї роботи можуть бути вправи на складання речень зі словом у встановленій формі. Наприклад, дитині пропонують скласти речення зі словами: по лісу; увечері; у (в) шафу (орієнтування дитини на звукову форму слова). Відпрацювання цих синтаксичних зв'язків слів у словосполученнях і відповідне їх граматичне оформлення сприяє розширенню простого поширеного речення і правильному граматичному оформленню другорядних його членів.</p>
5 етап			
16	<p>Будова слова Морфологічний аналіз. Лексичне значення слова; морфемна будова слова; розрізнення слів, що належать до гнізда спільнокореневих слів.</p>	<p>Закріплення та узагальнення знань про морфемну будову слова. Орієнтування у будові слова. Розрізнення форм одного і того ж слова та спільнокореневих слів. Розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на</p>	<p>Продовжується робота над розвитком умінь обирати відповідну морфему у процесі утворення похідних слів. Подолання помилок, коли для позначення одного і того ж значення дитина використовує різні морфемні: як близькі, так і далекі за значенням (<i>чим? ручка, ручки, ручку</i>) (особливо для дітей з алалією).</p>

	<p>Словотвір з використанням засвоєних морфем та словотворчих моделей різних частин мови. Добір спільнокореневих слів, слів. Творення слів префіксальним, суфіксальним та префіксально-суфіксальним способами, групування слів з однотипними морфемами та різними морфемами.</p>	<p>запитання різних частин мови, розпізнавання та розрізнення таких слів у мові за різними ознаками. Розвиток умінь групувати різні частини мови, встановлювати граматичний зв'язок між ними. Розвиток орфографічної пильності до написання слів у правильній граматичній формі. Збагачення словника учнів новими словами, які використовуються під час вивчення шкільних дисциплін, зустрічаються у рекомендованій для читання літературі. Стимулювання учнів до з'ясування значень нових слів, самостійно (з опорою на контекст чи ситуацію), за допомогою дорослих. Розвиток умінь довільної словозміни та словотвору. Розвиток умінь добирати спільнокореневі слова, слова із заданими морфемами (префіксами, суфіксами). Розвиток орфографічної пильності щодо слів з префіксами <i>роз-</i>, <i>без-</i>, <i>з-</i> (<i>с-</i>).</p>	<p>З цією метою використовуються завдання: на вибір правильної морфемі у процесі контролю, привертання уваги до граматичного оформлення слова, пошук помилки, на розвиток зв'язку між окремо взятою морфемою та її значенням, на практичне виділення морфем, спостереження над способами їх організації, засвоєння стереотипів словотвору і словозміни. Виділення морфем (морфологічний аналіз), особливо які виражені одним звуком, необхідно підкріпляти на початкових етапах відповідним графічним зображенням (буквою) або повністю графічним зображенням всієї морфемі. Важливе значення має словотвірний аналіз – встановлення способу творення слова, визначення твірної основи та словотворчих афіксів (лісовий, ліс, лісник, пролісок). Розвиток операцій з граматичними морфемами (див відповідний розділ вище). Для розвитку пильності щодо слів з префіксами <i>роз-</i>, <i>без-</i>, <i>з-</i> (<i>с-</i>) можна запропонувати орієнтовні вправи. «Знайди пару». Зіставити слова, написані на картках, наприклад, бігти, писати, ловити, окремо написані префікси <i>з-</i>, <i>с-</i>, <i>з-</i>. Утворити слова з префіксами, записати (збігти, списати, зловити). Позначити префікс. «Склади слово». Дитині пропонується скласти слова з префіксами <i>роз-</i>, <i>без-</i> з набору частин, розрізаних на префікс і корінь. Записати утворені слова, позначити префікс. Картки: в'язувати, мовний, казати (розказати, розв'язувати, безмовний, розмовний). Це допомагає закріпити розуміння значення і написання префіксів.</p>
17	<p>Частини мови. Лексико-граматичне значення частин мови.</p>	<p>Закріплення навичок визначати лексико-граматичне значення</p>	<p>Використання вправ і завдань з певною спеціальною метою: спрямованість уваги на звукове</p>

<p>Виділення різних частин мови усно та на письмі.</p> <p>Вживання частин мови в різних граматичних формах усно та на письмі.</p> <p>Правильне використання граматичних форм частин мови.</p> <p>Узгодження частин мови.</p> <p>Наголос у словах.</p>	<p>іменників як назв предметів та явищ; прикметників як назв ознак предметів; числівників як частини мови, що позначають число, кількість предметів; займенників як частини мови, яка вказує на предмет, його ознаку, не називаючи його; дієслів як назв дій та станів; прислівника як частину мови, що виражає різні обставини, за яких відбувається дія.</p> <p>Розвиток навичок виділення різних частин мови в усному мовленні та на письмі.</p> <p>Розвиток умінь співвідносити числові форми іменників з обсягом множин предметів (один чи багато), класифікувати іменники за числами.</p> <p>Розвиток навичок довольного відмінювання іменників в однині та множині.</p> <p>Розвиток навичок правильного використання відмінкових форм іменників у множині у власному мовленні.</p> <p>Закріплення навичок узгодження прикметників з іменниками у роді та числі у словосполученнях і реченнях.</p> <p>Формування умінь добирати іменники відповідного роду до прикметника у заданій родовій чи числовій формі.</p>	<p>оформлення морфеми (слова в однині – множині); лото; ігри на класифікацію предметів за частинами мови (слова, які відповідають на запитання <i>хто, що, який, яка, яке, які, що робить, що зробив, де, коли, з ким, скільки?</i> тощо); відгадування описових загадок; складання речень з заданою формою слова; закінчити слово, почате педагогом; графічне підкріплення морфем; відповіді на запитання до тексту.</p> <p>Завдання на: визначення роду іменника по формі дієслова (співала – співав); співвіднесення іменника з відповідним займенником чи прикметником (зима – вона, холодна); узгодження та визначення іменника по граматичній формі прикметника (зелена – ялинка, зелене – дерево; маленькому хлопчику, рудої білочки, дерев'яною ложкою, круглих помідорів).</p> <p>Відповіді на запитання типу «Про який предмет (про що) можна сказати червоний, червона, червоне, червоні?». Поступово правильно утворені дітьми прикметники включаються в різні вправи, що вимагають від них самостійного утворення відповідної форми слів в залежності від роду числа, відмінка іменника, з яким вони узгоджуються.</p> <p>Доповнювати речення означеннями, а отже, однорідними членами речення, правильно узгоджуючи слова між собою. Таким же чином відбуваються і синтаксична трансформація розширення речення. Наприклад: «Зелена ялинка росте в лісі». «Висока, пухнаста ялинка росте в густому лісі».</p> <p>Вслуховуватися у закінчення дієслів однини і множини та узгоджувати дієслова третьої особи теперішнього часу у числі (іде – ідуть, співає – співають, тече – течуть). Потім засвоєння дієслів теперішнього часу</p>
---	--	--

		<p>Корекція та уточнення вимови закінчень В прикметниках.</p> <p>Закріплення навичок узгодження дієслів з іменниками у числі та роді (для дієслів у формі минулого часу) у словосполученнях та реченнях.</p> <p>Закріплення навички правильно вимовляти та записувати числівники.</p> <p>Формування спрямованості уваги на використання наголосу у словах.</p> <p>Розвиток навички правильного використання відмінкових форм займенників у власному мовленні.</p> <p>Формування навичок довільної словозміни дієслів за часами, особами, родами.</p> <p>Закріплення навичок узгодження дієслів з іменниками у числі та роді (для дієслів у формі минулого часу) у словосполученнях та реченнях.</p> <p>Розвиток спостереження за роллю прислівника у реченні (практично).</p> <p>Закріплення та диференціація різних значень вивчених частин мови.</p>	<p>першої, другої, третьої особи в однині (я танцюю – ти танцюєш – він (вона, воно) танцює, у множині (ми танцюємо – ви танцюєте – вони танцюють) та їх диференціація.</p> <p>Узгодження дієслів минулого часу з іменниками в роді та числі має певну поетапність. Спочатку це відбувається на іменниках чоловічого роду (хлопчик малював, поїзд їхав, кіт їв), потім на іменниках жіночого роду (дівчинка танцювала, синичка співала (літала), машина їхала), на іменниках середнього роду (сонце зайшло, дерево хиталося, гусеня з'їло) та їх диференціація (їхав – їхала – їхало – їхали).</p> <p>У процесі практичного засвоєння категорії способу дієслова діти вчать змінювати форму дієслова наказового способу 2-ої особи однини у дієслова дійсного способу 3-ої особи однини теперішнього часу (дай – дає, тримай – тримає, малюй – малює).</p> <p>Для розвитку спостереження за роллю прислівника у реченні доречно використовувати наступні вправи.</p> <p>«Знайди прислівник». За допомогою запитань до різних членів речення виділяється прислівник як частина мови, що відповідає на запитання <i>як?, коли?, де?</i> та ін. Кінь швидко біг по дорозі. Дитина визначає, що швидко – це прислівник. Чорна пташка летить високо в небі.</p> <p>«Куди, де, як». Додати до речення прислівник, який відповідає на одне з наведених запитань. Івасик поїхав на велосипеді (куди?) вперед. Кіт дрімає (як?) тихо. Тоцо.</p> <p>«Зміни слово». Педагог зачитує речення з прикметником, а дитина змінює на відповідний прислівник. Для допомоги можна використовувати навідні запитання, картинку. Ти був <i>уважний</i>. – Ти читав <i>уважно</i>. Дівчинка <i>швидко</i>. – Дівчинка біжить <i>швидко</i>.</p>
--	--	--	--

			Утворені граматичні форми вводяться в активне спілкування, де послідовно закріплюються лексико-граматичні значення. З цією метою організовується мовленнєва практика, коли діти діють з предметами, беруть участь в різних видах діяльності, грають у спеціально організовані ігри тощо.
18	Речення. Складні речення. Зв'язок між словами та словосполученнями у реченні, ділення речень на окремі словосполучення. Синтаксичні трансформації (розширення, звуження, упорядкування деформованого речення). Використання правильних граматичних форм для вираження синтаксичних відношень в реченні. Оперування словами та морфемами у процесі побудови речень. Головні члени речення, їх синтаксичне значення. Другорядні члени речення, що відносяться до підмета та присудка.	Визначення видів речення за метою висловлювання та інтонацією. Закріплення умінь ставити запитання до всіх слів у реченні, встановлювати зв'язки між словами та словосполученнями у реченні, ділити речення на окремі словосполучення. Розвиток навичок синтаксичних трансформацій (розширення, звуження, упорядкування деформованого речення). Формування умінь визначати однорідні члени речення, правильно інтонувати їх у власному мовленні чи під час читання. Розвиток умінь поширювати речення однорідними членами. Розвиток навичок побудови складних речень із заданих простих самостійно з опорою та без опори на наочність, запитання тощо. Розвиток розуміння безсполучникових та сполучникових складних речень з	На цьому етапі діти самостійно конструюють речення з аналізом їх словесного складу, складають графічні схеми речень та записують їх. Написання та читання речень, словосполучень супроводжуються вправами: доповнити пропущене слово у відповідній граматичній формі з зоровою опорою та без, читання тексту, в якому подано речення в неправильній послідовності, визначити правильний порядок, читання речень з одним і тим же лексичним складом, але з різним граматичним оформленням слів, співвіднесення прочитаного з відповідними картинками (Хлопчик купається. Хлопчика купають. Дівчинка везе. Дівчинку везуть). Розширення речення другорядними, однорідними членами речення (маленького хлопчика...). Для відпрацювання умінь ставити запитання наведемо приклади практичних вправ. Запитання до членів речення (по картинці та на слух (промовляння педагога) можна ставити запитання з метою уточнення інформації: <i>хто? що? де? коли?</i> і т. д. Знайти головне слово (підмет або присудок) за допомогою запитань, поставити до нього запитання: <i>хто малює? що робить? що малює? який будинок?</i> і т. д. Таким чином виділити словосполучення. Вправа «Чотири запитання». До запропонованого учителем (або прочитаного) речення учень

		<p>сурядним і підрядним зв'язком.</p> <p>Розвиток умінь визначати прості речення, що входять до складу складного.</p> <p>Удосконалення та закріплення навичок каліграфічно правильного, чіткого, швидкого, розбірливого письма.</p> <p>Розвиток умінь графічно правильно, плавно, виразно, ритмічно записувати слова та речення.</p> <p>Виховання охайності, старанності.</p>	<p>повинен відповісти на запитання <i>хто?, що?, де?, коли?</i> (або інші). З цією метою учитель пропонує схему речення (хто, що робить, що, де), учень складає речення.</p> <p>Визначені члени речення (головні та другорядні) поширюються за допомогою запитань, схем, зображень, малюнків тощо. Види робіт: доповни речення, замінити підкреслене слово однорідними членами (На столі лежать <u>фрукти</u>), поширення речення однорідними підметами, присудками, обставинами і т.д. (Тато ремонтує і фарбує. Птах, метелик, бджола летять. Олег бігає вранці, вдень, увечері).</p> <p>Для розвитку розуміння безсполучникових та сполучникових складних речень з сурядним і підрядним зв'язком можна запропонувати орієнтовні вправи.</p> <p>«З'єднай частини». Педагог дає дві прості частини речення, які слід об'єднати сполучником «і» або без нього для утворення складного речення. Якщо без сполучника, звертається увага на розділовий знак (кома, тире, дві крапки). Сонце вийшло з-за хмар. На вулиці стало тепло. Кіт зловив мишу. Миша втекла.</p> <p>«Визнач зв'язок». Педагог пропонує речення безсполучникове складне речення, дитина визначає який смисловий зв'язок є між частинами (причина, наслідок тощо). На вулиці холодно. Діти залишилися вдома. На вулиці холодно, тому діти залишилися вдома (причина).</p>

Розділ підготувала

***Трофименко Людмила*, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.**

Розділ 6

Подолання труднощів засвоєння зв'язного мовлення

Пояснювальна записка

Успішність навчання в школі значною мірою залежить від рівня оволодіння дитиною зв'язним мовленням. Адекватне сприймання та відтворення текстових навчальних матеріалів, вміння давати розгорнуті відповіді на запитання, самостійно висловлювати свої міркування – усі ці та інші навчальні дії потребують достатнього рівня розвитку зв'язного мовлення. Говоріння і письмо, що відносяться до основних видів мовленнєвої діяльності (поряд із слуханням та читанням), пов'язані з усною та писемною формою. Зв'язне мовлення – це процес, мовленнєва діяльність і певний продукт мовленнєвої діяльності. Здатність до усного та письмового розгорнутого викладу певного змісту, що відбувається логічно, послідовно і точно, граматично правильно і образно характеризує рівень сформованості зв'язного мовлення. Зв'язне мовлення виконує комунікативну функцію, що покладена в основу формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності і є головною метою навчання і виховання.

Значні труднощі в оволодінні навичкою зв'язного мовлення у дітей із ТПМ обумовлені недорозвиненням основних компонентів мовленнєвої системи – фонетико-фонематичної, лексичної, граматичної. Наявність у дітей вторинних відхилень в розвитку ведучих психічних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, уявлення та ін.) створює додаткові утруднення в оволодінні зв'язним мовленням.

Зв'язне мовлення реалізується у монологічній та діалогічній формах. Кожна з форм має свої особливості, які визначають характер спеціальної методики їх формування та корекції. Незалежно від форми мовлення (монолог, діалог) основна умова комунікативності – зв'язність. Оволодіння цією важливою стороною мовлення потребує спеціального розвитку у дітей навичок складання зв'язних висловлювань.

Діалогічне мовлення (діалог) – первинна за походженням форма зв'язного мовлення; розмова двох або декількох людей. Діалог забезпечує потреби безпосереднього живого спілкування, має виражену соціальну спрямованість. Діалогічне мовлення характеризується залученням невербальних компонентів (міміка, жести, засоби інтонаційної виразності).

Метою корекційної роботи з формування діалогічного мовлення є оволодіння учнями навичками мовленнєвого спілкування. Роботу з формування діалогічного мовлення починають з найбільш простих форм, під час якої відповідь повністю повторює запитання чи відтворює частину запитання. Перехід до більш складних форм роботи відбувається за умови, коли відповідь не містить частину запитання, а потребує самостійного формулювання. Це вимагає від учня здатності зрозуміти запитання та вибрати з усіх альтернатив, що виникають, одну і сформулювати активне висловлювання, яке не відтворює запитання. Поряд з цим проводиться робота з удосконалення здатності послідовно формулювати власні запитання, висловлювати думки, міркування та пояснення, дотримуватися основної змістової лінії, заданої у діалозі, та доцільно використовувати невербальні засоби. Щоб сформулювати у дітей певні елементарні рівні діалогічного мовлення, програмою передбачається проводити роботу спочатку над умінням дітей відповідати на запитання і ставити їх перед однокласниками, учителем; правильно, емоційно сприймати мовлення дорослих і однолітків. Слід також навчати дітей використовувати в діалогічному мовленні виразні засоби: жести; міміку; інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху чи задоволення.

Корекційно-розвиткова робота над діалогічним та монологічним мовленням проводиться паралельно на фоні роботи з формування речень різної структури.

Монологічне мовлення (монолог) – форма зв'язного мовлення, що слугує для цілеспрямованої передачі інформації. До основних видів, в яких реалізується монологічне мовлення, відносять: опис, розповідь, міркування.

Монологічне мовлення більш складне, ніж діалогічне. Діалог – це ланцюг реплік, монолог – система думок, втілених у словесну форму. Монолог не підтримується ситуаціями, запитаннями, потребує більшої зібраності, попередньої підготовки, уміння говорити і писати із орієнтацією на сприймання. Оволодіваючи монологом як засобом спілкування, школярі з ТПМ стикаються із труднощами різного плану – мотиваційного, змістового, операційного.

Монологічне мовлення вимагає більшої напруженості пам'яті, уваги до змісту і форми мови; воно спирається на мислення, яке логічно більш послідовне. Ця форма мовлення є активною і довільною, стимулюється внутрішніми мотивами та є більш організованим видом мовлення, що потребує спеціального формування.

Сучасна лінгвістична література для характеристики зв'язного розгорнутого мовлення застосовує категорію «текст». Текст – це висловлювання, що складається з кількох речень. До основних ознак тексту відносяться тематична, смислова та структурна єдність, граматична зв'язність, завершеність. Те, про що йдеться в тексті, визначає його тему, яку відображає найчастіше заголовок (назва). Кожен текст містить головну думку, що розвивається.

Для дітей з ТПМ характерні порушення послідовності та зв'язності тексту. До основних проявів порушення послідовності відносяться пропуски, перестановки, змішування різних рядів послідовності. В учнів страждає логіко-смислова організація висловлювання.

Основними змістовими лініями корекційної роботи над текстом визначено: формування знань про відмінність між текстом і групою не пов'язаних між собою речень; про побудову тексту: заголовок, абзаци, речення-зачин, основна частина, заключне речення; формування вміння складати план та передавати зміст, спираючись на нього.

Для формування зв'язності мовлення в програму включено розвиток умінь будувати висловлювання різних типів: переказ, опис, розповідь, міркування

(роздум). Окремими розділами програми передбачено корекційну роботу з формування мовленнєвого етикету та стилів мовлення.

Корекційно-розвитковій роботі з формування зв'язного мовлення передуює етап діагностики, що включає наступні завдання (обстеження проводиться з урахуванням індивідуального рівня мовленнєвого розвитку учня і може варіюватися та доповнюватися):

- складання речень за окремими ситуативними малюнками;
- складання речень за серією малюнків, пов'язаних за змістом;
- переказ тексту (знайомої казки чи короткої розповіді);
- складання розповіді за сюжетним малюнком та за серією;
- складання самостійної розповіді (з досвіду);
- складання опису;
- закінчення розповіді за початком;
- придумування розповіді на задану тему;
- складання розповіді за поданим планом;
- визначення головної думки тексту.

Розділ також містить методичні коментарі до алгоритму визначення та подолання труднощів, метою яких є забезпечення ефективної організації корекційно-розвиткової роботи, спрямованої на розвиток мовленнєвих навичок і досягнення запланованих результатів.

№	Напрями корекційно-розвиткової роботи	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів
Етап визначення труднощів			
1	Діагностика стану сформованості зв'язного мовлення	Виявлення стану сформованості зв'язного мовлення (дослідження рівня розвитку імпресивного та експресивного мовлення). Діагностика рівня розвитку: - діалогічного мовлення; - монологічного мовлення (переказ, опис, розповідь, міркування).	Учню пропонується тема для обговорення і оцінюється вміння підтримувати бесіду, відповідати на запитання та ставити їх. Відмічається зв'язність реплік, логічність відповідей і запитань,

			<p>вміння утримувати тему розмови.</p> <p>При оцінці різних видів монологічного мовлення фіксується: повнота передачі змісту; послідовність викладу; наявність деталей і характеристик; логічність структури; використання відповідної лексики; виразність мовлення; наявність аргументів і прикладів.</p>
Корекція зв'язного мовлення			
1	Імпресивне та експресивне мовлення	<p>Удосконалення вміння уважно слухати і сприймати звернене мовлення, розуміння мовлення в різних ситуаціях спілкування для задоволення різноманітних потреб.</p> <p>Розвиток умінь дітей відповідати на запитання і ставити їх перед однокласниками, учителем; правильно, емоційно сприймати мовлення дорослих і однолітків.</p> <p>Навчання дітей використовувати в мовленні виразні засоби: жести, міміку, інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху чи задоволення.</p> <p>Формування вміння визначати тему, мету діалогічного або монологічного мовлення та встановлювати, підтримувати контакт зі співрозмовниками.</p> <p>Вправління учнів у запам'ятовуванні рядів прослуханих слів, словосполучень, речень, доступних за обсягом.</p> <p>Розвиток орієнтації у тексті, який сприймається на слух, відповіді на питання до</p>	<p>Доцільно дотримуватися системності виконання вправ.</p> <p>Поступово нарощувати складність завдань, починаючи з коротких і простих вправ.</p> <p>Використання різноманітної наочності, а саме: схем, зразків та прикладів, ілюстрацій для закріплення матеріалу.</p> <p>Залучення учнів до різного виду інтерактивних вправ, рольових ігор, творчих завдань.</p> <p>Створення під час уроку атмосфери підтримки і довіри, щоб учні не боялися висловлюватися.</p> <p>Спільний аналіз виконаних робіт разом з учнями та їх заохочення, акцентуючись на успіхах.</p> <p>Використання аудіо- чи відеозаписів, після яких учні відповідають на питання.</p> <p>Демонстрація прикладів емоційного мовлення (захоплення, здивування) та пояснення їхній вплив.</p> <p>Використання вправ на розвиток пам'яті, наприклад, повторення почутого. А також вправи:</p>

		<p>тексту; практична орієнтація у жанровій приналежності сприйнятого тексту.</p> <p>Виховання співчуття до діючих осіб, правильне ставлення до ситуації, відображеній у тексті.</p> <p>Формування практичних умінь дотримуватися учнями текстологічних вимог під час побудови власних висловлювань:</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечення тематичної єдності і зв'язності викладу думки; – розкриття запропонованої теми; – розуміння та передача головної думки тексту; використання засобів міжфразового зв'язку (з використанням зорових опор, схем, малюнків); – розуміння та відтворення в тексті наявності усіх його структурних компонентів; – уміння дотримуватися найістотніших особливостей, характерних для різних типів текстів під час переказу. 	<p>«Повтори слова у правильному порядку», «Запам'ятай речення»; ігри: «Телефонний ланцюжок», «Запам'ятай п'ять слів».</p> <p>Використання текстів різних жанрів (казка, опис, розповідь), пояснення їхніх особливостей.</p> <p>Обговорення почуттів героїв після прочитання тексту («Що відчув герой?», «Що б ти зробив у цій ситуації?») та інсценування ключових моментів тексту.</p> <p>Активне використання зорових опор (схеми, малюнки) та виконання завдань на складання плану тексту, що потім служить опорою.</p> <p>Завдання на визначення головної думки в тексті та створення текстів за заданою головною ідеєю.</p>
2	Діалогічне мовлення	<p>Формування діалогічної позиції, уміння слухати і розуміти співрозмовника, привертати його увагу до себе і своєї діяльності, цікавитися співрозмовником і бути цікавим йому.</p> <p>Розвиток уміння почати розмову, повернути увагу співрозмовника, підтримувати розмову, в разі необхідності змінити тему, виявити розуміння, запитати, відповісти, порадити, побажати, погодитись чи не погодитись, завершити розмову.</p> <p>Удосконалювати навички давати повні відповіді на запитання педагога, чітко і</p>	<p>Спочатку доцільно провести обговорення важливості уваги до співрозмовника.</p> <p>Наголошення на цінності врахування настрою співрозмовника, розпізнавання його за словами і мімікою.</p> <p>Вправи на інсценування ситуацій, які вимагають взаємодії (наприклад, робота в парах «Запитай друга про його день»).</p> <p>Ознайомлення зі стандартними фразами для початку розмови («Привіт! Як справи?», «Що нового?») та з фразами для завершення розмови</p>

		<p>логічно, послідовно формулювати власні запитання, висловлювати власні думки, міркування, пояснення.</p> <p>Розвиток навички діалогічного мовлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – давати правильні, чіткі, повні відповіді на поставлені запитання; – самостійно задавати запитання співрозмовнику; – дотримуватись основної змістової лінії заданої у діалозі. 	<p>(«Дякую за розмову», «До зустрічі»).</p> <p>Практичні вправи у вправлянні навички продовження розмови на задану тему та формулювання розгорнутих відповідей за зразком.</p> <p>Ознайомлення учнів з різновидами запитань (відкриті, закриті, уточнюючі) та вправи на формулювання запитань на задану тему.</p> <p>Ведення діалогів із контролем за змістовою лінією, спираючись на зорові стимули (тема, план).</p> <p>Запорукою успішного проведення роботи над діалогічним мовленням є підтримка учнів, демонстрація зразків діалогів та створення позитивної атмосфери.</p>
3	Монологічне мовлення	<p>Формування вмінь учня складати різні форми мовленнєвих висловлювань:</p> <ul style="list-style-type: none"> – складання речень за окремими ситуативними малюнками; – складання речень за трьома малюнками, пов'язаними за змістом; – переказ тексту знайомої казки чи короткої розповіді; – складання розповіді за малюнком чи за серією сюжетних малюнків; – складання розповіді із власного досвіду; – складання розповіді-опису; – завершення розповіді за поданим початком; – придумування розповіді на задану тему. <p>Розвиток уміння аналізувати події, ситуації, про які йтиметься у вислові, визначати у них головне та другорядне; планувати</p>	<p>Учні можуть мати труднощі з добором слів для опису малюнка.</p> <p>Доцільно використовувати набори опорних слів або фраз.</p> <p>Розподілити завдання на етапи: «Спочатку опиши перший малюнок, потім другий і третій.» з поясненням логіки переходу від одного малюнка до іншого.</p> <p>Використання запитань на уточнення змісту до тексту.</p> <p>Орієнтація на складений разом із учнями план переказу.</p> <p>Робота за зразками та завдання на заповнення пропусків у тексті.</p> <p>Демонстрація правильної інтонації, міміки та жестів.</p> <p>Приклади читання текстів з різним інтонаційним забарвленням.</p>

		<p>вислів; виражати зміст ситуацій чи подій за допомогою мовних засобів; дотримуватись послідовності у викладенні думки; завершувати зв'язний вислів невеличким висновком чи міркуванням. Вправління в писемних формах монологічного мовлення: письмовий лист, лист-запрошення, лист-подяка тощо.</p> <p>Формування навички виразного мовлення: уміння передавати за допомогою інтонації: настрій, стан, характер персонажів; чітко та виразно декламувати вивчені напам'ять твори (вірші, скоромовки, загадки, пісні тощо).</p> <p>Корекція зорової, слухової уваги, зорового, слухового сприймання, розвиток зорової та слухової пам'яті.</p> <p>Розвиток розумових операцій: порівняння, співставлення.</p> <p>Розвиток творчої уяви.</p> <p>Корекція інтонації, почуття ритму. Формування виразності розповідання.</p>	<p>Читання текстів із завданням передати різні емоції (радість, здивування, смуток). Вправи на інсценування промов з акцентом на інтонацію.</p> <p>Використання малюнків, схем, карток, щоб допомогти учням уявити структуру тексту.</p> <p>Доцільно розпочинати з простих завдань, поступово ускладнюючи їх.</p>
4	<p>Текст.</p> <p>Будова тексту.</p> <p>Заголовок тексту.</p> <p>Абзац</p>	<p>Формування знань про відмінність між текстом і групою не пов'язаних між собою речень; про побудову тексту: заголовок, абзаци, речення-зачин, основна частина, кінцівка.</p> <p>Формування уміння добирати заголовок до тексту, спостерігати за роллю абзаців у тексті, розуміти значення абзаців для поділу тексту на окремі змістові частини.</p> <p>Розвиток уміння спостерігати за використанням у тексті</p>	<p>Завдання на порівняння двох прикладів: зв'язного тексту і набору речень без зв'язку.</p> <p>Розташування речень в логічному порядку.</p> <p>Вправи по типу «Знайди зайве речення» (у групі речень одне не відповідає темі).</p> <p>При навчанні добирати заголовки доцільно починати з аналіз готових заголовків та обговоренні їхньої відповідності до тексту.</p>

		<p>займенників для уникнення повторів слів та самостійно замінювати з цією ж метою слова у тексті на займенники чи слова близькі за значенням.</p> <p>Розвиток уміння сприймати невеликі тексти, слідкувати за розвитком думки у тексті, визначати його головну думку, основні події, дійових осіб (персонажів).</p> <p>Формування здатності брати участь у розмовах на певні теми, давати короткі й поширені відповіді на поставлені запитання, виявляти уміння порівнювати у мовній формі предмети, виділяти їхні характерні ознаки, орієнтуватися у часі, спрямованості дій, оцінці результатів діяльності.</p> <p>Формування вміння складати та підтримувати діалоги з опорою на наочність та задану вчителем ситуацію;</p> <p>Розвиток вміння складати речення на основі спостережень за предметами, та явищами природи, процесами праці, подіями власного життя, сюжетними картинками.</p> <p>Формування здатності аналізувати невеликі тексти: порівнювати окремі речення й текст у цілому, виявляти опорні слова у тексті, визначати тему тексту, виділяти смислові частини тексту, давати заголовки тексту та його окремим частинам.</p> <p>Розвиток здатності усно переказувати невеликий текст, казку з опорою на запитання учителя, колективно складати зв'язне оповідання розповідного</p>	<p>Пояснення значення абзацу та його ролі у структурі тексту. Проведення аналізу текстів, розділених на абзаци.</p> <p>Вправи на добір із декількох варіантів заголовків до тексту найвідповіднішого.</p> <p>Вправи на створення власного заголовку до тексту за наданими ключовими словами.</p> <p>Вправи на створення плану тексту, де кожен пункт відповідає окремому абзацу.</p> <p>Використання у вправах текстів різного формату (поділені й неподілені на абзаци), щоб учні бачили, як структура впливає на цілісне розуміння.</p> <p>При виконанні вправ доцільно використовувати заздалегідь складені словнички синонімів.</p> <p>Використання ілюстрації, схем і плану розвитку подій, таблиці для аналізу тексту.</p> <p>Під час аналізу текстів доцільно використовувати запитання: «Що сталося найважливішого?», «Що було другорядним?»</p> <p>Важливо наводити приклади коротких і розгорнутих відповідей на одне запитання та перетворювати коротку відповідь на поширену, додаючи до неї нову інформацію.</p> <p>Перед початком складання діалогів слід проводити словникову роботу</p> <p>Виконання завдань на побудову текстів із набору речень.</p> <p>Послідовні запитання за змістом тексту допомагають учням краще зрозуміти</p>
--	--	---	--

		<p>характеру за серією малюнків та (або) за окремими словами, упорядковувати деформований текст з дотриманням логічної послідовності оповіді.</p> <p>Формування вміння складати опис окремих предметів чи явищ природи, колективно складати невеликі оповідання (твори) про події близькі досвіду дітей (праця, навчання, ігри, захоплення).</p> <p>Розвиток здатності до дотримання мовних норм (орфоепічних, лексичних, граматичних) у побутовому мовленні та під час навчання.</p> <p>Формування здатності самостійного використання у тексті займенників для уникнення повторів слів та самостійно замінювати з цією ж метою слова у тексті на займенники чи слова близькі за значенням.</p>	<p>текст і утримати послідовність викладу.</p> <p>Запитання для уточнення допомагають поширити описи та невеликі оповідання (твори) про події близькі досвіду дітей.</p> <p>Вправи на редагування текстів в яких учень може замінювати виділені слова на синоніми та займенники.</p> <p>Використання аудіозаписів і відео з правильною вимовою.</p> <p>Підбір тем для складання діалогів та текстів має бути близьким до досвіду учнів, щоб підвищити мотивацію.</p>
5	Переказ	<p>Формування уміння усно переказувати текст зі зміною особи та часу дії; усно і письмово переказувати невеликі тексти за готовим чи попередньо складеним планом.</p> <p>Навчання переказу прочитаного тексту, переказу за ролями, за планом.</p> <p>Розвиток складання детального та короткого переказу.</p>	<p>Використання зразків і підказок (наприклад, таблиць) полегшує виконання завдань.</p> <p>Робота з планом допомагає учням структурувати інформацію, сприяє логічному мисленню та розвитку зв'язного мовлення.</p> <p>Вправи на переказ за готовим планом є початковим етапом, що поступово веде до самостійного складання плану.</p> <p>Навчання планування підвищує усвідомленість під час роботи з текстом і полегшує запам'ятовування його основного змісту.</p> <p>Важливо навчати учнів відрізняти головні події від</p>

			другорядних, що підвищує їхні аналітичні здібності.
6	Опис	<p>Формування умінь будувати (з попереднім колективним обговоренням) усні монологічні вислови за сюжетним малюнком чи серією сюжетних малюнків, а також на теми, близькі досвіду учня (про ігри, спостереження, екскурсії, дозвілля);</p> <p>Формування умінь будувати невеликі монологічні вислови описового характеру (опис тварин, осіб, предметів).</p>	<p>Вправи з використанням сюжетних малюнків допомагають візуалізувати події та об'єкти, що полегшує формування зв'язного мовлення.</p> <p>Серії малюнків сприяють розвитку логічного мислення та послідовності викладу.</p> <p>Доцільно починати з роботи над одним малюнком, поступово переходячи до серії. Під час роботи заохочуйте учнів додавати деталі, щоб зробити розповідь цікавішою.</p> <p>Використання тематики сюжетних малюнків має бути пов'язане з повсякденним життям учнів та їх інтересами.</p> <p>Складання описів предметів, осіб, тварин формує в учнів здатність детально та логічно передавати зовнішні та внутрішні характеристики об'єктів.</p>
7	Розповідь	<p>Формування уявлення про розповідь як тип зв'язного мовлення.</p> <p>Формування умінь виділяти основні частини розповіді (зачин, основна частина, кінцівка) та структурувати розповідь.</p> <p>Формування вміння писати та розповідати зв'язні тексти, дотримуючись логічної послідовності подій, висловлювати свої думки чітко, емоційно й відповідно до мовних норм.</p> <p>Формування навичок роботи з текстом, починаючи від опори на детально структуровані матеріали до повної самостійності.</p>	<p>Доцільно будувати роботу над складанням розповіді у відповідній послідовності:</p> <ul style="list-style-type: none"> - за поданим планом та опорними словами (це початковий етап, де учні мають максимальну опору); - за планом, що визначає чітку структуру; - за поданим зачином та планом (наявний початок тексту, що задає тон розповіді, та план для послідовності); - за основною частиною і кінцівкою (самостійне завершення розповіді, за рахунок вступної частини); - за зачином та основною частиною (потрібно

		<p>Формування уміння написати невеликий лист про свої справи, змістовно, точно, послідовно, виразно, емоційно висловлювати думки, дотримуватися правил фонетичного, лексичного та граматичного оформлення мовлення.</p>	<p>придумати завершення тексту, підсумовуючи події, що сприяє розвитку навички формулювання логічних висновків);</p> <ul style="list-style-type: none"> - за поданим зачином (створення основної частини і завершення, спираючись лише на початок тексту); - за малюнком, планом, поданим початком та запитаннями; - за поданими зачином та кінцівкою (необхідно створити основну частину розповіді, спираючись на готові частини); - складання розповіді за власним спостереженням (повністю самостійне завдання, де учні використовують свій досвід і знання). <p>Доцільно навчати учнів складати план перед написанням листа, використовуючи опорні слова чи запитання.</p> <p>Заохочення і спонукання учнів доповнювати лист деталями, які зроблять текст виразнішим.</p>
8	Міркування	<p>Формування уміння дотримуватись послідовності у викладенні думки, завершення зв'язного вислову невеличким висновком чи міркуванням.</p>	<p>Учні можуть перестрибувати з однієї ідеї на іншу, порушуючи логіку викладення.</p> <p>Вправи з використанням схем або карток для структурування висловлювання. Навчання послідовності у вправах на розташування подій у правильному порядку.</p> <p>Вправи з використанням універсальних конструкції («Таким чином, можна сказати...», «Отже...», «Насамкінець...»).</p>
9	Стилі мовлення (практично)	<p>Розвиток уміння розрізняти (практичним способом)</p>	<p>Вправи в яких учні порівнюють тексти різних</p>

		<p>мовлення за стилями: розмовним, діловим та художнім.</p> <p>Формування уміння диференціювати тексти за характером зв'язного вислову: опис, розповідь.</p> <p>Формування уміння спостерігати за використанням слів у творах різних за стилями та жанрами, за особливостями побудови описів, розповідей.</p>	<p>стилів за лексикою, метою і формою викладу.</p> <p>Вправи на визначення стилю тексту за його фрагментом.</p> <p>Доцільно привертати увагу учнів до ключових слів у текстах (наприклад, прикметники частіше вживають для опису, а дієслова – для розповіді).</p> <p>Під час виконання вправ привертати увагу учнів на специфічні слова та фрази кожного стилю.</p> <p>Проводити порівняльний аналіз текстів різних стилів, підкреслюючи різницю у словах.</p>
10	Мовленнєвий етикет	<p>Формування культури мовленнєвої поведінки та норми мовленнєвого етикету, пошани до української мови, інтересу до творів усної народної творчості, дитячої літератури тощо.</p> <p>Формування уміння дотримуватись норм мовленнєвої поведінки, використання у власному мовленні етикетних кліше: вітання, звертання, прохання, привітання, побажання, подяки тощо.</p> <p>Формування уміння складати письмове запрошення, вітання.</p>	<p>Знання мовленнєвого етикету сприяє успішному спілкуванню в побуті, навчанні, суспільному житті.</p> <p>Вправи на інсценування ситуацій, що потребують дотримання етикету (наприклад, знайомство, вітання, прохання допомоги).</p> <p>Доцільно на початкових етапах надавати учням мовленнєві зразки та стандартні фрази для використання в різних ситуаціях.</p> <p>Заохочення учнів до обговорення та аналізу мовленнєвих ситуацій із власного досвіду.</p> <p>Під час виконання письмових вправ давати чіткі зразки, аналізувати помилки в роботах, проводити вправи на редагування.</p>

Розділ підготувала:

Грибань Галина, науковий співробітник відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.

Розділ 9

Подолання труднощів опанування правил правопису

Пояснювальна записка

Важливим викликом сьогодення для освітньої галузі є удосконалення шкільної мовної освіти. Невід’ємним складником писемного мовлення є орфографічні знання. У зв’язку з цим особливої актуальності набуває формування правописної грамотності – засвоєння учнями з особливими мовленнєвими потребами знань з орфографії та вироблення вмінь застосовувати їх у писемній продукції. Сучасна методика навчання орфографії пропонує активні методи і прийоми, які сприяють кращому засвоєнню матеріалу, однак процес вироблення вмінь і навичок опанування грамотного письма все ще залишається актуальним.

Діти з особливими мовленнєвими потребами під час опанування правопису зазнають значних труднощів. Одним із порушень письма є дизорфографія – це специфічний розлад мовних здібностей, що характеризується наявністю різних типів дизорфографічних помилок, що мають тенденцію до стійкого прояву і не мають тенденції до зменшення їх кількості відповідно до навчального року. Значна кількість дизорфографічних помилок обумовлена недостатньою сформованістю морфологічного принципу письма, а також складових орфографічної навички, а саме: орфографічної пильності, орфографічного контролю та невмінням виконувати орфографічні дії. Прикладами дизорфографічних помилок є:

- ненаголошені голосні в корені слова;
- невірне написання буквосполучення;
- префікси *роз* — *без*, *з (с) при* — *пре*;
- слова із дзвінками та глухими приголосними;
- неправильне написання суфіксів;
- відсутність апострофів після префіксів;
- невживання апострофа;

- неподовження м'яких приголосних;
- позначення м'яких приголосних буквами Яя, Юю, Єє, Іі, ь на письмі;
- відсутність великої літери у власних назвах та на початку речення;
- граматичні помилки, які пов'язані з неправильним вибором словотворчих морфем, а саме: родових, числових і відмінкових закінчень;
- аграматизм на письмі, порушення узгодження й керування у словосполученнях;
- помилки в написанні префіксів та прийменників;
- написання префіксів окремо від слова, а прийменника зі словом;
- морфемний аграматизм, заміна префіксів та суфіксів;
- окреме написання частин слова;
- зміщення меж слів.

Наведемо ряд труднощів, які притаманні дітям з особливими мовленнєвими потребами у процесі опанування правопису. Труднощі:

- у виділенні загального значення і звучання, характерного для однієї морфеми в різних словах, невміння знаходити зв'язок із значенням морфеми і її позначенням, невміння комбінувати морфеми за правилами в процесі словотворення;
- при встановленні парадигматичних рядів словозміни й словотворення;
- при визначенні морфемної структури слова на практичному рівні й пізніше на рівні мовленнєвій діяльності;
- проблемним є у засвоєнні цілої низки лінгвістичних понять (склад, слово, речення, суфікс, префікс), виділення з потоку мовлення лінгвістичних одиниць та їх свідоме співвіднесення із цими поняттями, диференціювання граматичних форм, неправильний вибір із парадигматичного ряду граматичного значення слів, що призводить до виникнення цілої низки дизорфографічних помилок.

Сформованість орфографічної навички передбачає виконання низки орфографічних дій, у структурі яких лежать уміння: помітити орфограму,

визначати її тип, актуалізувати правило її написання, вміння виконувати алгоритм згідно з орфографічним правилом і насамкінець записувати і перевіряти правильність написаної орфограми.

У реалізації першої структурної складової орфографічної навички є:

– помітити орфограму, де важливу роль відіграє орфографічна пильність, яка є складним психологічним утворенням, що формується на достатньому рівні розвитку всіх мовних і мовленнєвих систем;

– визначити тип орфограми, що має ключову роль у рівні сформованості як орфографічної пильності, так і морфологічного аналізу (уміння визначати морфеми у слові);

– актуалізація відповідного правила, коли вирішального значення набувають теоретичні знання. Застосування правила потребує від учня не тільки володіння безпосередньо теоретичними знаннями, а й сформованості навчально-практичної діяльності в ході оволодіння орфографічними вміннями як основою навчання;

– записати орфограму: провідне місце останньої структурної складової орфографічної навички посідає самоконтроль (попередній, поточний та опосередкований) на довільному та мимовільному рівнях. Відбувається порівняння написаного результату з еталонним і прийняття кінцевого рішення (правильне написання слова).

Несформованість будь-якої складової орфографічної навички призводить до виникнення труднощів в опануванні правопису.

Програма з подолання труднощів опанування правил правопису складається з трьох етапів. На першому етапі йдеться про визначення труднощів, де вчитель-логопед у першу половину вересня обстежує учнів з особливими мовленнєвими потребами.

1. Обстеження писемної продукції включає різного роду диктанти:

– словниковий, текстовий;

– списування;

- самодиктант;
- творчі роби (письмовий переказ та твір).

2. Обстеження:

- фонематичної сторони мовлення;
- психічних функцій та операцій, які відповідають за процес письма;
- морфологічної сторони мовлення;
- лексико-граматичної будови мовлення;
- стану сформованості орфографічної навички на матеріалі орфографічних правил.

На основі проведеного обстеження вчитель-логопед розробляє для кожного окремого учня план корекційної роботи. Зміст корекційно-розвиткової роботи на *підготовчому етапі* складається із формування фонематичного рівня, а саме: формування уваги до звукового оформлення мовлення шляхом порівняння звучання та значення слова; розвиток уваги до формальних одиниць мови, закріплення контролю за звуковим оформленням мовлення; формування фонемних парадигм (орфографічної пильності). Обов'язковим є формування психічних функцій та операцій, які беруть участь у процесі письма. Формування стійкості та концентрації зорової уваги, зорової пам'яті, зорового контролю на графемному матеріалі, формування слухового сприймання, слухової уваги, пам'яті, слухового контролю за правильністю власних та інших висловлювань.

Розвиток просторового орієнтування, тимчасових уявлень, різних видів мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація).

Основний етап роботи включає формування:

- морфологічного рівня;
- лексико-граматичного рівня;
- орфографічної навички на матеріалі засвоєних орфографічних правил.

Виконання різних типів письмових завдань відповідно до навчальної програми з української мови неодмінно створює умови, в яких молодшому школяру з особливими мовленнєвими потребами доводиться добирати різні

стратегії та скласти адекватний алгоритм для прийняття рішень у розв'язанні орфографічної задачі, у тому числі спиратися на складові орфографічної навички, використовуючи орфографічні знання та здійснювати самоконтроль над написанням орфограми.

Корекційно–розвиткова робота передбачає виконання завдань, дібраних за принципом поступового ускладнення, починаючи зі знання правил та уміння розв'язати будь-яку орфографічну задачу в різних видах письмових робіт. Представлена поетапність роботи дає змогу організувати корекційно-розвиткову роботу відповідно до індивідуальних потреб дитини, враховуючи поточний стан орфографічного письма.

Корекційно–розвиткова робота за визначеними етапами забезпечує виправлення та розвиток в учнів початкової школи несформованих складових орфографічної навички, які зумовлюють як засвоєння мовних знань, так і використання їх з метою комунікації, а також попередження можливих труднощів у навчанні, пов'язаних із проявами чи впливами порушення усного мовлення. Робота за темами, представленими у розділах, може варіюватися вчителем-логопедом довільно та проводитися за потреби в межах одного заняття.

Від творчого підходу логопеда до планування і проведення занять залежить ефективність розвитку мовлення та комунікативної компетентності молодших школярів.

Контрольно-підсумковий етап учитель-логопед проводить у другу половину травня. На зазначеному етапі здійснюється перевірка рівня сформованості грамотного письма в учнів з особливими мовленнєвими потребами шляхом проведення різних видів контрольних робіт, диктантів із граматичними та тестовими завданнями.

№	Напрями корекційно-розвиткової роботи	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Методичні коментарі до алгоритму визначення і подолання труднощів
Етап визначення труднощів			
1	<p>Визначення стану сформованості писемної продукції.</p> <p>Визначення стану сформованості усного мовлення.</p> <p>Визначення стану сформованості психічних функцій та операцій, які відповідають за процес письма.</p> <p>Визначення стану сформованості орфографічної навички.</p>	<p>1. Обстеження писемної продукції шляхом диктантів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – словниковий, текстовий; – списування; – самодиктант; – творчі роботи (письмовий переказ та твір). <p>2. Обстеження:</p> <ul style="list-style-type: none"> – фонематичної сторони мовлення; – психічних функцій та операцій, які відповідають за процес письма; – морфологічної сторони мовлення; – лексико-граматичної будови мовлення; – стану сформованості орфографічної навички на матеріалі орфографічних правил. 	<p>Недостатньо обмежитись лише контрольним видом диктанту, адже виявлені таким чином помилки можуть бути інтерпретовані переважно як кількісні показники і не розкриватимуть якісний характер механізму виникнення дизорфографічних помилок. Тому діагностика проведення різних видів диктантів дозволить дослідити рівень сформованості орфографічної навички в учнів з особливими мовленнєвими потребами, а також систематизувати дизорфографічні помилки та визначити механізми їх виникнення.</p>
Підготовчий етап			
2	<p>Фонематичний рівень</p>	<p>Формування уваги до звукового оформлення мовлення шляхом порівняння слів за звучанням та значенням.</p> <p>Розвиток уваги до формальних одиниць мови.</p> <p>Закріплення контролю за звуковим оформленням мовлення.</p> <p>Формування фонемних парадигм орфографічної пильності.</p> <p>Закріплення умінь виконувати звуковий аналіз та синтез складу, слова з опорою на чіткі кінестетичні та слухові відчуття на матеріалі звуків і слів, що правильно вимовляються учнями.</p>	<p>Доцільно розпочати роботу із, завдань метою яких є розвиток умінь розпізнавати символи візуально, також вагомим значенням має навчання синтезу і аналізу інформації, тобто зіставляти і порівнювати мовні одиниці.</p> <p>Завдання на формування орфографічної пильності можна розпочати із спостереження учнів за звуковим складом слів, у яких та сама фонема знаходиться в сильній або слабкій позиції.</p> <p>Доцільно використовувати завдання із нарощуванням голосних і приголосних звуків або складів на початку і в кінці слів.</p>

		<p>Формування звукових образів слів (фонематичні уявлення), до складу яких входять змішувані учнем у вимові звуків.</p> <p>Закріплення навичок:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звукового аналізу; – складового синтезу; – прямого та оберненого складу. 	Також потрібно давати дітям завдання на порівняння слів за вимовою і зоровим сприйманням.
3	Психічні функції та операції, які беруть участь у процесі письма	<p>Формування стійкості та концентрації зорової уваги, зорової пам'яті, зорового контролю на графемному матеріалі.</p> <p>Формування слухового сприймання, слухової уваги, пам'яті, слухового контролю за правильністю власних та інших висловлювань.</p> <p>Розвивання просторового орієнтування, часових уявлень, різних видів мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація).</p>	У процесі роботи потрібно використовувати матеріал із насиченими орфограмами. Метою завдань є фонемне розпізнавання, а саме: на розвиток слухового аналізу мовлення, аналітичне розкладання синтетичного звукового образу наприклад: (р, а, к) виокремлення акустичних ознак. Далі відбувається артикуляторне рішення, пропріоцептивний аналіз та утримання слухових і кінестетичних образів із метою прийняття рішення співвіднесення звука із фонемою на основі слухового та кінестетичного контролю, операція вибору фонемі.
Основний етап			
4	Морфологічний рівень	<p>Формування спрямованості уваги на граматичне оформлення мовлення, що відбувається на основі порівняння слів за значенням і семантикою, похідних і твірних слів.</p> <p>Закріплення операції морфологічного аналізу .</p> <p>Удосконалення умінь використовувати у власному мовленні словотворчі морфеми іменників, прикметників, дієслів.</p> <p>Закріплення умінь виділяти у ряді слів, слова з однотипним морфологічним оформленням.</p>	<p>Доцільно на цьому етапі розпочати роботу з опанування морфологічного принципу письма. Здійснення морфологічного аналізу на матеріалі спочатку добре засвоєних морфем, а після цього – на незасвоєних, порівняння їх за звучанням і виділення спільної морфеми. На цьому етапі можна пропонувати завдання спрямовані на:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розвиток навички конструювання слів, до складу яких входять значущі частини слова;

		Удосконалення умінь добирати споріднені слова.	<ul style="list-style-type: none"> – уміння працювати у групах; – уміння здійснювати словотвірний ланцюжок; – формування навички робити розбір слова; – уміння виконувати диференційовані завдання; – формування навички працювати та виконувати різнорівневі завдання у програмі.
5	Лексико-граматичний рівень	<p>Формування спрямованості уваги на узгодження прикметників з іменниками, числівники з іменниками у роді, числі, відмінку та уміння самостійно відбирати відповідні форми слів. Збагачення словникового запасу учнів (синоніми, антоніми, омоніми, багатозначні слова).</p> <p>Закріплення розумових операцій: класифікація предметів, явищ навколишнього світу, порівняння пред'явлених об'єктів, оцінка їх відмінності і подібності, виділення в них загальної семантичної ознаки, комплектування груп еквівалентних предметів.</p> <p>Збагачення обсягу розуміння різних форм слів та граматичних способів вираження різних відношень.</p> <p>Формування навички здійснення морфологічного аналізу, уміння оперувати морфологічним складом слова у процесі його граматичних змін.</p>	<p>Завдань спрямовано на закріплення умінь узгоджувати прикметники з іменниками у роді, числі, відмінку.</p> <p>Вправи на розуміння значень дієслова однини і множини теперішнього, минулого та майбутнього часу.</p> <p>Лексичний матеріал завдань насичений видовими формами дієслів доконаного і недоконаного виду.</p> <p>Також на цьому етапі можна використовувати вправи предметного значення особових закінчень дієслів з узгодженим займенником в однині та множині, прийменників, що означають просторове розміщення предметів у поєднанні із відповідними відмінковими формами іменників.</p> <p>Закріплення навички утворення і вживання відмінкових значень граматичних форм іменника.</p> <p>Формування предметного значення родових форм.</p>
6	Формування орфографічної навички	<p>Формування складових орфографічної навички шляхом закріплення умінь швидко відшукувати в оперативній пам'яті відповідне правило;</p> <ul style="list-style-type: none"> – удосконалення умінь прийняття рішення під час 	<p>Завдання доцільно розпочати з формування умінь:</p> <ul style="list-style-type: none"> – знаходити орфограму в слові; – пригадувати правила написання;

		<p>розв'язання орфографічної задачі;</p> <ul style="list-style-type: none"> – формування в учнів уміння знаходити та виправляти помилки (здійснювати самоконтроль); – формування орфографічної пильності шляхом актуалізація правила на певну орфограму; – формування умінь розв'язувати орфографічні задачі з опорою на зоровий, слуховий та орфографічний контроль за орфограмою; – ознайомлення та запам'ятовування правила точного виконання алгоритму. <p>Актуалізація правила на певну орфограму.</p> <p>Формування уміння виконувати морфемний аналіз слова.</p> <p>Уміння використовувати необхідний лексичний та морфологічний матеріал щодо правила.</p> <p>Формування умінь застосовувати вивчене правило в кожній конкретній орфографічній ситуації.</p> <p>Уміння приймати рішення і виправляти помилки.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – здійснювати морфологічний аналіз слова; – підбирати лексичний або морфологічний матеріал, який необхідний за умовами правила; – здійснювати автоматизований запис на основі моторної пам'яті без усвідомленого аналізу орфограми. <p>Слушно добирати правила правопису згідно із навчальним матеріалом з української мови.</p> <p>Наприклад, написання:</p> <ul style="list-style-type: none"> – великої літери на початку речення; – слів з великої літери; – слів з використанням букв для позначення м'якості приголосних звуків; – слів із сумнівною вимовою ненаголошених <i>e, u</i> у коренях слів; – слів із сумнівним звучанням дзвінких та глухих приголосних; – слів з префіксами <i>роз-, без-, з-</i> (<i>с-</i>); – слів з подвоєнням та подовженням приголосних; – слів з апострофом та ін.
Контрольно-підсумковий етап			
7	Обстеження стану сформованості писемного мовлення	Проведення різних видів контрольних робіт, диктантів із граматичними та тестовими завданнями.	Сформованість грамотного письма відбувається відповідно до етапу визначення труднощів з метою встановлення індивідуального прогресу дитини в опануванні правопису.

Розділ підготувала:

Мартинюк Зоряна, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.